

**TÜRKMEN
HANLARY
WE
SERDARLARY**

TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASY
“ENSIKLOPEDIÝA” NEŞIRÝATY

TÜRKMEN
HANLARY WE SERDARLARY

MAZMUNY

SÖZBAŞY	5
ABA SERDAR	8
ABDYRAHYM HAN	10
ARAPMUHAMMET HAN	12
ATAMYRAT HAN	13
BAÝRAM HAN	18
BAÝRAMALY HAN	24
BERDIMYRAT HAN	26
GARAOGLAN HAN	29
GOWŞUT HAN	32
GULBATYR SERDAR	56
GÜLJEMAL HAN	58
DYKMA SERDAR	60
JÜNEÝIT HAN	68
KEÝMIR KÖR	76
KYÝAT HAN	95
MAGTYMGULY HAN	101
NEDİR ŞA	103
NURBERDI HAN	106
ORAZ SERDAR	120
ORAZMÄMMET HAN	124
TÄÇGÖK SERDAR	129

HAJYMUHAMMET HAN	131
HOJAMŞÜKÜR HAN	132
ÇOPAN KIR	144
EZİZ HAN	151
ÝUSUP HAN	159
ÝAGŞYMUHAMMET HAN	160

SÖZBAŞY

Türki halklaryň iň gadymylarynyň biri bolan türkmen halkynyň geçmişde uly yz galdyran görnükli şahsyýetleri sanardan köpdür. Olaryň türkmen halky üçin bitiren hyzmatlaryny hertaraplaýyn doly we dogry öwrenip, halk köpçüligine ýetirmek bolsa öz halkyny çyn ýürekden hormatlaýan her bir ynsan üçin parz işdir. Çünki parasatly ata-babalarymyzyň örän jaýdar aýdyşlary ýaly, «Könesi bolmadygyň – täzesi bolmaz». Öz ata-babalarynyň, milletiniň şöhratly geçmişinden bihabar adam sözüň hakyky manysynda milli buýsançsyz, ruhy taýdan göýdük bolýar.

Şoňa görä-de, Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň «Ensiklopediýa» neşirýatynyň işgärleri ýokardaky düşünjeden ugur alyp, türkmen halkynyň milli galkynyşyna, onuň agzybirligine hem jebisleşigine azda-köpde hemaýaty deger diýen ýagşy niýet bilen, elniňizdäki kitapçany taýýarlady.

Bu kitapçada türkmen halkynyň meşhur hanlarydyr serdarlarynyň ömür ýollary, olaryň türkmen halkynyň agzybirligi, abadançylygy ugrunda bitiren işleri, görkezen gahrymançylyklary dogruda gürrüň berilýär.

Mälim bolşy ýaly, totalitar (şahsyýetiň hukuklaryny

güýç bilen basýan) düzgüniň höküm süren 70 ýyldan köpräk wagtyňyň dowamynda türkmen halkyny şöhratly ata-babalarynyň geçmişinden mahrum etmek, ol barada mümkingadar ýoýlan, negatiw maglumatlar bermek ideologiýasyna gulluk edildi. Şol nädogry ideologiýanyň netijesinde türkmen halky ruhy medeniýetiň ähli babatynda bolşy ýaly, özüniň Nurberdi han, Gowşut han, Jüneyit han, Eziz han ýaly gerçek ogullary hakyndaky dogruçyl taryhy maglumatlardan hem binesip galdy. Eliňizdäki kitapça türkmen halkynyň taryhy geçmişindäki şol böwşenlikleri, boşluklary doldurmaga belli derejede hemaýat eder diýip umyt edýäris.

«Türkmen hanlary we serdarlary» atly bu kitaba belli türkmen hanlarydyr serdarlarynyň ýigrimi ýedi sanysy alnyp, olar, okyjy üçin amatly bolar ýaly elipbiý tertibinde ýerleşdirildi.

Şu kitapçany taýýarlamaga ýakyndan kömek eden awtorlary her makalanyň soňunda däl-de, şu ýerde görkezmegi makul bildik. Olardan Türkmenistanyň halk ýazyjysy, taryh ylmlarynyň kandidagy Rahym Esenow – «Eziz han» makalasyny; halypa žurnalist, guýma-gursak rawy (gürrüňçi) Rejep Gaýypgulyýew – «Keýmirkör», «Hojamşükür», «Nurberdihan», «Gowşut

han», «Gulbatyr serdar» makalalaryny, ýazyjy Nargylyç Hojageldiýew – «Dykma serdar», «Orazmämet han», «Berdimyrat han» makalalaryny; taryh ylymlarynyň kandidagy, ýazyjy Ýazmyrat Mämmediýew – «Täçgök serdar» makalasyny; taryh ylymlarynyň kandidagy Ata Nuryýew – «Atamyrat han», «Garaoglan han», «Jüneyit han» makalalaryny; žurnalist Öwezmyrat Berdimyradow – «Çopan kir» makalasyny ýazdylar. Beýleki makalalar bolsa neşirýatyň işgärleri tarapyndan taýýarlandy.

Halk arasynda «Bir kemsiz gözel bolmaz» diýlişi ýaly, bu kitapçada hem käbir säwlikleriň bolmagy mümkin. Şoňa görä-de, hormatly okyjylar, kitapça baradaky öz isleg-arzuwlaryňyzy, bellikleriňizi bize iberseňiz minnetdar bolardyň.

Biziň adresimiz: Aşgabat şäheri, Sowet köçesiniň 46-njy jaýy, Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň «Ensiklopediýa» neşirýaty.

ABA SERDAR

16-njy asyrdä Türkmenistanyň Etrek, Gürgen etraplarynda ýaşap geçen görnükli türkmen serdary Aba serdar Türkmeniň okly taýpasynyň kethudasy bolupdyr. Ol Türkmenistanyň geçmişinde «Aba serdaryň gozgalaňy» ady bilen belli bolan halk gozgalaňyna başarjaň serkerde hökmünde ýolbaşçylyk edipdir. Bu gozgalaňyň döremegine halk köpçüliginiň çykgynsyz jebir-sütemlere sezewar edilmegi sebäp bolupdyr. Şol döwürlerde Etrek, Gürgen türkmenleri (gökleň, okly, ýemreli we beýlekiler) Hywa hanlygynyň raýaty hökmünde Horezm soltanlaryna agyr salgyt (pul, mal we nöker) teleýär ekenler. Munuň üstesine-de 1550-nji ýylda Eýranyň Astrabat welaýatynyň täze häkimi Keçel Şahberdiniň hem türkmenlerden agyr paç ýygnamaga synanyşmagy netijesinde, halys degnasyna deglen halk ezijilere garşy aýaga galýar. Gozgalaňçylar Aba serdaryň baştutanlygynda eýranly salgyt ýygnaýjylaryň ýolbaşçysy hem-de Keçel Şahberdiniň garyndaşy Şatyr begi öldürýärler. Muny eşidip, gahar-gazaba münen Keçel Şahberdi türkmenleriň üstüne agyr goşun çekip barýar. Okly türkmenleri onuň goşunyny derbi-dagyn edip, özüni hem tutup öldürýärler. Şondan soň gozgalaňyň dabarasý dag aşýar, бүтін türkmen

obalaryna, şeýle hem Astrabadyň käbir etraplaryna ýaýraýar. Eýran şasy Tahmasp şanyň (1527–78) uly goşun iberip, Aba serdaryň gozgalaňyny ýatyrmak üçin eden birnäçe synanyşyklary şowsuz bolupdyr. Aba serdar Eýran bilen öňden bäri urşup gelýän özbek hökümdary Aly soltan bilen ylalaşyk baglaşýar we onuň köpüsi özbeklerden ybarat bolan goşunyna daýanyp, Eýran goşunlarynyň 1554-nji hem-de 1557-nji ýyllarda eden uly hüjümlerini kül-peýekun edýär. Bu ýeňişler Aba serdara uly şöhrat getirýär. Ol бүтін Astrabat welaýatyny diýen ýaly öz raýatyna geçirýär.

Türkmen atly ýigitleriniň şöhratly serkerdesi Aba serdaryň bu söweşleriniň netijesinde бүтін kenarýaka türkmenleri 10-12 ýyllap Eýran häkimiýetlerine garaşsyz bolupdyrlar. Gozgalaň netijesinde Etrek sähralaryndaky türkmen taýpalarynyň birleşmesi emele gelipdir. Birleşme Aba serdar öldürilenden (ol ukuda ýatyrka Eýran häkimiýetleriniň ýörite tabşyrygy bilen, öz pars aýalynyň guly tarapyndan öldürilýär) soň hem birnäçe wagtlaп dowam edipdir we türkmenlerin özbaşdaklygyny gorap saklapdyr.

Batyr serkerde Aba serdaryň baştutanlyk eden gozgalaňy onuň öldürilmegi bilen kem-kemden ýatyşan hem bolsa, türkmen halkyna syýasy taýdan uly

abraý getiripdir. Soň-soňlar hem Astrabat ülkesinde türkmenleriň täsiri güýçli bolupdyr. Umuman, Aba serdar türkmen halkynyň azatlygy, garaşsyzlygy ugrunda jan aýaman göreşen gaýduwsyz serkerde hökmünde taryhda yz galdyran şahslaryň biridir.

ABDYRAHYM HAN

Belent mertebeli kakasy Baýram han ýaly hanlaryň hany diýen hormatly ada eýe bolan Abdyrahym Rahymy meşhur şahyr, alym, serkerde diplomat hökmünde hem tanalypdyr. Ol Beýik Mogollaryň üçünji hökümdary Ekber şanyň ýakyn egindeşidir. Abdyrahym han 964-nji hijri (1556-njy milady) ýylynyň sapar aýynyň onunda. çarşenbe güni Hindistanda eneden doglupdyr. Baş ýaşynda atadan galypdyr. 1561-nji ýylda Baýram han öldürilenden soň, Ekber onuň dul galan aýaly Selime Soltan begime öýlenýer hem-de ýaşajyk Abdyrahyma hossarlyk edýär. Abdyrahymyň ejesi Selime Soltan begimiň özi hem Mahfy edebi lakamy bilen şygrylar ýazypdyr. Ýaş oglany birnäçe ýylyň dowamynda Baýram hanyň dostlary – türkmenler, hindiler terbiýeläpdirler. Ekberiň görkezmesi boýunça tiz wagtdan Abdyrahymy Ahmedabatdan Agra geçirýärler. Şeýlelik bilen, kiçijik Abdyrahym Mogollar köşgüne düşýär, şol ýerde ymykly

bilim alýar. Abdyrahymy terbiýelemek işi bilen diňe bir musulman alymlary däl, eýsem onuň aňyna bütin Hindistana söýgi duýgusyny ornaşdyran hindi panditleri (alymlar) hem meşgullanypdyrlar. Abdyrahym arap, pars, hindi, urdu, türkmen dillerini oňat öwrenipdir. Bu dillerde ajaýyp şygrylar döredipdir. Esasanam ol hindi dilindäki edebiýatda genial şahyr diýen şöhrata eýe bolupdyr. Abdyrahym Hindistanyň görnükli şahyrlary Tiýasy Dasyň we Sur Dasyň döwürdeşi bolupdyr. Ony bu şahyrlar bilen mizemez dostluk baglanyşdyrypdyr. Abdyrahym örän tanymal, meşhur we baý adam bolany üçin ol şahyrlara her bir jähetden kömek edipdir. Hindi edebiýatynda Abdyrahymyň şöhraty ägirt uly bolupdyr. Hindi adymlarynyň kän sanly işleri onuň hindi dilindäki poeziýasyna bagyşlanypdyr. Abdyrahymyň hindi dilindäki «Madanaştak» («Biçak joşgunly duýgular hakyndaky şygrylar»), «Ras paňçahýan» («Krişnanyň horunys baş aýdymy») ýaly çeper eserleri şu güne çenli Hindistanda uly şöhrata eýe bolup gelýär. Onuň pars, türkmen dillerindäki eserleri öz ýaşan döwründe hem, ondan soň hem neşir edilmändir, öwrenilmändir, toplanlymandyr. Abdyrahymyň pars, türkmen dillerindäki şygrylary onuň hindi dilindäki poetik mirasynyň ujypsyz bölegi bolup durýar.

Abdyrahym öz döwrüniň meşhur adamlarynyň köpusi bilen turki dilde hatlar ýazyşypdyr. Onuň döwürdeş adamlaryna iberen şol hatlarynyň nusgalary hindi hronikasynda, esasan hem şahyryň ömür ýazgysyny ýöreden Abdylbaky Nahowandynyň hronikasynda saklanyp galypdyr. Iberilen şol hatlar türki dilde şygry ýazan dürli awtorlara degişli şahyrana bentlerden doly bolupdyr. Ol Zahyretdin Muhammet Babyryň pars dilindäki «Babyrna» atly meşhur işini terjime edipdir. Abdyrahym 1622-nji (milady) ýylda aradan çykypdyr.

ARAPMUHAMMET HAN

Arapmuhammet han 1602-1621-nji ýyllarda Hywada hanlyk edipdir. Ol ilki Durunyň hökümdary, kakasy Hajymuhammet han ölenden soň, bütin Hywanyň hany bolýar. Onuň höküm süren döwründe Horezmde gazaply, gandöküşikli feodalçylyk uruşlary bolupdyr. Şol uruşlara türkmen han-begleri we taýpalary köpçülikleýin gatnaşypdyrlar. Ol uruşlar Horezmi we bütin Orta Aziýany Rus döwleti bilen baglanyşdyrýan söwda ýollaryny, ýer-suwy, syýasy häkimiýeti eýelemek maksady bilen alnyp barlypdyr.

Arapmuhammet han halkyň suwa bolan mätäçligini ýeňilleşdirmek üçin 1602-nji ýylda Amyderýanyň aşak akymynda, Nöküsiň demirgazyk tarapynda uly kanal gurdurypdyr. Emma bu hem suw ugrundaky göreşi gowşadyp bilmändir, suw gytçylygyny kanagatlandyrmadyr.

Arapmuhammet han döwründe Horezmde ilki türkmen han-begleri agalyk ediji ýagdaýy eýeläpdirler, emma soňra birwagtlar bu ýerden göçüp giden goňratly, maňňytly özbek taýpalary we başgalar Horezme gaýdyp gelipdirler. Şol taýpalaryň han-begleri özleriniň ozalky agalyk ediji ýagdaýyny eýelemek ugrunda dawa edip başlapdyrlar. Arapmuhammet han olaryň talaplaryny kanagatlandyrmadyr. Şoňa görä-de, naýmanlar we uýgurlar Arapmuhammet hana garşy bolupdyr. Arapmuhammet hanyň ogullary Hebeş we Ilbars bolsa şolara daýanyp, öz kakasyna garşy çykypdyr, ony tagtyndan agdarypdyr hem-de gözünü oýupdyr.

ATAMYRAT HAN

Atamyrat han Köneürgenç etrabynda ýaşan ýomutlaryň öküz urugynyň gutlubay tiresinden bolup, ýaş wagtynda Hywa medresesinde bilim

alýar. Ol Hywa hanlygynda ýaşayan türkmenleriň 1855–67-nji ýyllarda garaşsyzlyk ugrundaky göreşine baştutanlyk edýär. Türkmenleriň bu gozgalaňy 19-njy asyrdaky Orta Aziýada bolan halk hereketleriniň in ulusydyr. Atamyrat hanyň kakasy Orazmuhammet serdar we agasy Amannyýaz serdar Hywa goşunynyň düzümindäki türkmen nökerlerine baştutanlyk edip, birnäçe gezek harby ýörişlere gatnaşypdyr. Emma Mary etrabynda edilen harby ýörişleriň birinde Amannyýaz serdar milli duýgudaşlyga eýerip, öz türkmenlerine garşy söweşmekden boýun gaçyrandygy üçin, Hywa hany ony beýik minaradan zyňdyryp öldürdipdir. Onsuz-da, türkmenler bilen Hywa hanynyň arasynda ýer-suw meselesi babatda ýiti gapma-garşylyk dowam edýärdi. Bu waka hem üstesine bolýar. Hywa hanynyň eden-etdiligine garşy Atamyrat hanyň ýolbaşçylygynda türkmenler köpçülikleýin baş göterýärler.

Sarahs söweşinde (1855) Mädehin han öldürilenden soň, Hywada Abdylly han tagta çykýar. Ol 1855-nji ýylyň maý-awgustynda Hywa hanlygyndaky ýomutlaryň gozgalaňyny basyp ýatyrmak üçin harby ýöriş edýär. Aksaraý, Ýylgynly we Ýekederek diýen ýerlerde bolan harby çaknyşyklarda türkmenleriň birleşen topary Hywa goşunyny derbi-dagyn edýärler we Abdylly

hanyň özünü-de öldürýärler.

Şu wakadan soň Atamyrat han ýomutlaryň esasy toparynyň baştutany hökmünde ykrar edilýär we onuň abraýy has ýokary galýar. Abdylla han öldürilendei son, Hywada tagta çykan Gutlumyrat han (1855-56) türkmenler babatda örän hileger syýasat alyp barýar. Bu maksady üçin ol hatda Ahal, Mary türkmenlerinden-de goldaw tapmagy başarypdyr.

1855-nji ýylyň noýabr-dekabr aýlarynda bolan aýgtyly söweşde ýomut, ýemreli, çowdur we beýleki türkmen tire-taýpalary Atamyrat hanyň baştutanlygynda özara birleşip, Hywa goşunyny ýeňýärler. Şondan son Hywa hanlygynyň бүтін demirgazyk-günbatarynda Atamyrat han öz hökümdarlygyny ýöredipdir we türkmenler Hywa hanyna tabynlykdan çykypdyrlar.

1856-njy ýylyň fewralynda türkmenleriň goldaw bermeginde Gutlumyrat han hem öz garyndaşy tarapyndan öldürilýär we Hywada tagta 34 ýaşly Seýit Muhammet han (1856-64) çykýar. Ol türkmenleri ýarag güýji bilen boýun egdirip bilmejegine göz ýetirip, türkmen tire-taýpalaryny biri-birnne garşy öjükdirmek syýasatyny alyp barypdyr. Şol bir wagtda-da türkmen, özbek, gazak gozgalasçylaryna garşy harby güýç

ulanypdyr.

1858-nji ýylyň oktýabrynda Atamyrat hanyň kömek bermeginde Goňrat begliginde garagalpak gozgalaňçylary hem ýeňiş gazanýar. Muhammet Pena bolsa Goňratyň hany diýlip ykrar edilýär. Hakykatda Goňrat begligi ýomutlaryň 25 sany kethudasy tarapyndan dolandyrylyp, ähli işlere Atamyrat hanyň egindeşi Berdi inlis ýolbaşçylyk edýär. Ýöne ýomutlar bu ýerde eden-etdilige ýol berip, halkyň närazylygyny döredýär. Bu ýagdaýdan peýdalanyp, Hywa hany Goňrat begligini ýene-de özüne tabyn edýär. Atamyrat han we ony goldaýan toparlar bolsa hiç wagt Hywa hanyna tabyn bolmandyrlar. Emma türkmenler agzala bolansoň, öz maksadynyň amala aşmajagyna-da gowy düşünipdirler.

Şonuň üçin Atamyrat han 1858-nji ýylyň tomsunda Hywa hanynyň zulumyna garşy göreşmek üçin patyşa Russiýasyndan ok, ýarag bermeklerini hem-de raýatlyga kabul etmeklerini sorap haýyşnama ýazýar. Emma onuň haýyşnamasy kanagatlandyrylmaýar.

1865-nji ýylda türkmenleriň barlyşyksyz duşmany Seýit Muhammet Rahym II Hywa tagtyna çykýar. Ol türkmen etraplaryna akýan ýaplaryň suwuny

bekläp, olara garşy goşun sürýär. 1866–67-nji ýyllarda olaryň arasynda harby çaknyşyklar yzygiderli gaýtalanyp durupdyr. Bu agyr ýagdaýdan hiç hili çykalga bolmansoň, Atamyrat han ýene-de patyşa Russiýasyndan howandarlyk isläp, olara birnäçe gezek ýzz tutýar. Ol hem netijesiz gutarýar. Üstesine-de, Hywa hany türkmenlere Hywa bazaryna barmagy we galla satyn almagy gadagan edýär. Bu agyr ýagdaý türkmenleriň belli bir bölegini Hywa hany bilen umumy ylalaşyga gelmäge mejbur edýär.

Şeýlelikde, Atamyrat hanyň Hywa hanynyň sütemine garşy 12 ýyllap alyp baran aýgtyly göreşiniň iň soňkusy 1867-nji ýylyň awgustynda basylyp ýatyrylýar. Atamyrat han bolsa Hywa hanyna tabyn bolmagy özüne namys edip, 40 öýli türkmen bilen Balkan etrabyna göçýär. Ol Çelekende ýaşan döwründe rus goşunlarynyň Krasnowodskidäki otrýadynyň naçalnigi bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyr. 1873-nji ýylda patyşa Russiýasynyň goşunlary Hywa hanlygyny basyp alandan soň, Atamyrat han ýene-de öz dogduk mekanyna göçüp barýar we şol ýerde ömrüniň ahryna çenli ýaşaýar.

Atamyrat hanyň uzak ýyllaryň dowamynda alyp baran göreşiniň düýp maksady ähli türkmenleri birleşdirip,

Hywa hanyňyň zulumyndan azat etmeklikden we olaryň hiçkime garaşsyz, özbaşdak bolmagyny üpjün etmekden ybaratdyr. Emma türkmenleriň bilgeşleýin öjükdirilen özara agzalalygy bu maksady amala aşyrmaga päsgel beripdir. Ýöne türkmen halkynyň bähbidini näçe ileri tutan hem bolsa, ol özüniň Hywada hökümdarlyk etmek maksadyny hem aradan aýyrmadyr.

BAÝRAM HAN

Türkmenleriň baharly kabyласыndan bolan Muhammet Baýram han, takmynan, 1500-1505-nji ýyllarda Badahşanda dogulýar. Ol harby serkerde, döwlet işgäri, filosof, sazanda hem şahyr bolupdyr. Onuň ata-babalary 15-nji asyrdan Günbatar Eýranda, Azerbaýjanyň günorta taraplarynda uly döwlet guran garagoýunly türkmenlerden bolup, hökümet gullugynda, harby işlerde edermenlik görkezen adamlar eken. Baýram hanyň babasy Şiraly beg Hyratda häkimlik eden Soltan Hüseyin Baýkaranyň (1471-1506) köşgünde hem hyzmat edipdir. Baýram hanyň kakasy Seyfaly beg Gaznada gubernatorlyk wezipesini alyp barypdyr. Ol Ýakyn Gündogarda ady belli taryhçy Mürze Jahan şanyň neslinden bolup, Hindistandaky Mogol imperiýasynyň baştutany Babyr bilen ýakyn

gatnaşyk saklap, onuň goldawyndan peýdalanyypdyr. Baýram han 16-njy asyryň başlarynda Balh, Badahşan sebitlerine göçüp baran Seýfaly begiň maşgalasynda dünýä inipdir, başlangyç bilimi hem harby hünärleri şol ýerde alypdyr. Balhyň iň güýçli alymlary oňa sapak beripdir. Baýram hanyň ylma we sungata bolan söýgüsi onuň harby serkerde bolandygyna garamazdan, ömrüniň ahyryna çenli saklanypdyr. Balhda pars we arap dillerini düýpli öwrenýär. Şol döwrüň okuw programmasynda goşgy düzmekligiň aruz formasyna esasy orun berlipdir. Baýram han hem aruz formasyüda goşgy düzen belli şahyrlaryň biridir.

Ol orta boýly, bugdaý reňk, on iki süňni ýerbe-ýer, mertebeliligi yüzünden görnüp duran, peşeneli adam bolupdyr. Aýratyn çalasyňlygy bilen illeri haýran galdyrypdyr, öz ata-babalarynyň kesp-käri bolan çapyksuwarlyk, gylyç oýnatmak, naýza sançmak, ok atmak ýaly birnäçe harby hünärleri ezberlik bilen özleşdiripdir. Baýram han on alty ýaşynda Humaýunyň goşunyna meýletin girýär. Goşunda ol çäksiz batyrlygy, dogumlylygy, düşbülige, harby taýdan ugurtapyjylygy bilen tapawutlanýar. Hatda bir ýyl geçmänke, ol şazada Humaýunyň ýakyn egindeşleriniň biri we geňeşçisi bolýar. Baýram han ilki şa Ysmaýyl Hataýynyň (1487-

1524), soňra Mogollar dinastiýasyny esaslandyran Muhammet Babyryň (1483-1530) goşun serkerdesi bolýar. Babyr ölendenden soň, onuň ogly Humaýun (1508-56) imperator (1530-56) bolýar. Humaýunyň häkimlige geçen döwri Beýik Mogol imperiýasynyň gowşan döwrüne gabat gelýär. Mogol imperatory Humaýun bilen onuň doganlary Mürze Eskeriniň, Kamrad Mürzäniň, Mürze Hindalyň tagt üstündäki dawalary sebäpli Mogol imperiýasy dargaýar.

1539-njy ýylda Mogollaryň howply duşmany, owgan taýpasynyň sury tiresinden bolan Şir şa özüni imperator diýip yglan edýär. Humaýun ondan gaçyp gidýär. Baýram han Humaýunyň bähbidine güýçli diplomatik işler alyp baryar. Humaýun Baýram hanyň maslahaty bilen Babyryň mirasdüşeri, Eýran şasy Tahmaspdan harby kömek soraýar. Eýran şasy harby kömek berýär. Eýran goşunynyň kömegi, Mogollaryň edermenligi we owgan serdarlarynyň arasyndaky dawanyň Mogol goşun serkerdesi Baýram han tarapyndan oňat peýdalanylmagy netijesinde Demirgazyk Hindistanda Beýik Mogol imperiýasy gaýtadan dikeldilýär. Baýram han imperator Humaýunyň ähli ýörişlerine we diplomatik işlerine gatnaşýar, imperatoryň ýanynda uly wezipe eýeleýär hem-de onuň hakyky dosty bolýar.

Humayun Baýram hanyň döwlet derejesindeki akyl-paýhasyna uly baha beripdir we öz aralaryndaky dostlugy garyndaşlyk gatnaşygy bilen berkitmek isläpdir. Baýram han hem özüniň Humayuna wepalylygyny ençeme gezek subut edipdir.

1540-njy ýylda Kannawujyň etegindäki uruşda Baýram han Mogol goşunynyň awangardyna komandirlik edýär we Şir şanyň goşuny bilen bolan söweşde ýesir düşýär. Şol wagtlar batyr, harby serkerde Baýram hanyň şöhraty, at-owazasy eýýäm owgan ýurduna hem ýaýran eken. Şir şa her edip, hesip edip ol batyr türkmeni öz tarapyna yrmak isleýer. Oňa iň ýokary derejeler, ummasyz peşgeşler wada edýär, emma Baýram han Şir şanyň teklibini inkär edýär. Şol aralykda Baýram han bir oňaýyny tapyp, Humayunyň tarapdary, Gwalioryň gubernatory Abul Kasym bilen gaçýar. Şir şa Baýram hanyň gaçandygyny eşidip, omy tutup öldürmegi buýurýar. Gujaratyň ýolunda ol iki gaçgak ýene-de ýesir düşýär. Bu gezek ony Gujaratdan gaýdyp gelýän Şir şanyň ilçisi ýesir alýar. Abul Kasymyň daşky keşbi Baýram hana örän meszeş bolupdyr. Şonda Baýram han öňe çykyp:

– Men – Baýram han! Ine, näme etseňiz ediberiň! – diýýär. Onda Abul Kasym öz dostuny halas etmek üçin:

– Ýok, ýok, ol meniň hyzmatkärim, ol öz janyny gurban edip, hojaýynyny azat etmekçi bolýar. Men onuň dogumlylygyna, batyrlygyna we wepalylygyna haýran galýan, ol batyry goýberiň! Men – Baýram han! – diýipdir. Baýram han özüniň Baýram handygyny näçe subut etjek bolsa-da başa barmandyr. Netijede, Baýram han azat bolup, onuň wepaly, batyr dosty Abul Kasym öldürilipdir. Şondan soň Baýram han uzak wagtlap sergezdançylyk edip, Humaýuna ykrarly bolan Gujarat hökümdary Mahmydyň ýurduna barýar. Şeýlelikde, Baýram han iki ýyl geçenden soň özüniň ýolda toplan kiçiräk goşuny bilen Humaýunyň lagerine gaýdyp barýar.

16-njy asyryň ortalarynda Babyryň imperiýasynyň territoriýasy giňelýär. Munda talantly goşun serkerdesi Baýram hanyň hyzmaty uludyr. Baýram hanyň Mogollaryň ösüşlerine goşandy, onuň pähim-paýhasy üçin Mogol imperatory Humaýun Eýram şasy Tahmasp bilen bilelikde Baýram hana şol döwrüň iň ýokary harby derejesi «hanlaryň hany» we ähli türkmen taýpalarynyň aksakgaly diýen tituly berýär.

Humaýunyň karary bilen Baýram han Gandaharyň gubernatorlygyna bellenýär. Baýram hanyň Gandahary dolandyrmaga bellenmegine Humaýunyň doganlary

Kamran Mürze, Mürze Eskeri, Mürze Hindal garşy bolýarlar we Baýram hana her hili şyltaklar atyp, Humaýuna ýamanlaýarlar, ýöne paýhasly Humaýun beýle zatlara ynanman, ony öz ogly Ekber atalyk belleýär. Ekber on dört ýaşyna baranda, Mogol imperatory Humaýun aradan çykýar we ýaşajyk Ekber Beýik Mogol imperiýasyna imperator bellenýär (1556-1605). Ekber on sekiz ýaşyna ýetýänçä, Baýram han Beýik Mogol imperiýasyny Ekberiň ady bilen dolandyryýar. Ekber Baýram hanyň wepalylygyna, pähim-paýhasyna hormat goýupdyr we oňa «Han baba» diýip ýüzlenipdir. Humaýunyň goýup giden wesýetnamasy esasynda Baýram han Babyryň agtygy, şa neberelerinden bolan Selime Soltan begime öýlenipdir we ömrüniň ahryna çenli Ekberiň agalygy hem baş weziri bolupdyr. Baýram han ynsan üçin möhüm häsiýetlerden söz açyp, her bir ýigide üç sany sypatyň hökmandygyny nygtapdyr: 1. Häkimleriň ýanynda özüni alyp barmagy başarmaly; 2. Garyp-gasarlaryň göwnünden turup, olara duýgudaşlyk etmeli; 3. Alymlaryň ýanynda aýtjak sözünü bilip aýtmaly. Baýram hanyň Abdyrahym atly ogly bolýar. Oňa-da «hanlaryň hany» diýen ýokary dereje berlipdir. Ol baş dilde goşgy düzen uly şahyr bolupdyr. Baýram hany 1561-nji ýylyň 31-nji dekabrynda Gujaratda

Mübärek Lohany diýen haýyn zalymlyk bilen arkasyndan pyçaklap öldürýär. Baýram hanyň diňe bir sany goşgular ýygyndysy ele salnypdyr, şonda onuň pars dilinde ýazan goşgularynyň 1216 setiri, türkmen dilindäki goşgularynyň 718 setiri ýerleşdirilipdir. Onuň türkmen dilindäki goşgularynda geçmişde türkmen, özbek, gazak, gyrgyz, garagalpak halklary üçin ortalık bolan çagataý diliniň täsiri duýulýar. Ulanan esasy goşgy for- malary gazal hem rubagydyr. Goşgularynyň agramly bölegi söýgi temasynda, galanlary harby gahrymançylyk we aýry-aýry şahslary taryp edýän şygýrlardyr. Baýram han özüniň döredijiligi, ýadawsyz tagallasy bilen Orta Aziýa, Owganystan, Horasan, Eýran, Hindistan ýaly gadymy Gündogar ýurtlarynda halklaryň medeni hyzmatdaşlygynyň ösmeginde hem-de olaryň özara dostlugynyň pugtalanmagynda ägirt uly rol oýnan şahsdyr.

BAÝRAMALY HAN

Baýramaly han Marynyň hökümdary bolupdyr. Ol Maryda gajarlaryň agalygyny berkleşdirmek ugrunda göreşipdir. Salyr we saryk türkmenleri bilen hem belli bir derejede hyzmatdaşlyk edipdir. Baýramaly hanyň döwründe Maryda ekerançylyk, hünärmentçilik we

söwda ep-esli derejede ösükdir. Şaýylar bilen sünnüleriň göreşiniň ýitileşmegi netijesinde Baýramaly hanyň Buhara emirligi bilen aragatnaşygy ýaramazlaşypdyr. 1785-86-pjy ýyllarda Şamyrat Welnamy Buharadan Mara iki sapar ýöriş edipdir. Ilkinji söweşde Baýramaly han (1785) wepat bolupdyr. Soňra onuň ogullary, garyndaşlary we Mary şäherinde ýaşayan münlerçe gajarlar Buhara sürlüp äkidilipdir. Köne Maryny suw bilen üpjün edýän Soltanbent gatlasý sakçynyň döňüklik etmegi netijesinde weýran edilipdir. Şäher suwsuz galyp, ýurtda açlyk-gedaýçylyk başlanypdyr.

Şamyrat öz ogly Din Nasyr begi Mara häkim edip belläpdir. Baýramaly han ölenden soň Maryda gajarlaryň agalygy synyp başlapdyr we 1807-nji ýylda tekeler gajarlaryň in soňky bölegini Maşada göçüripdirler. Şondan soňra welaýat doly suratda türkmen taýpalarynyň eline geçipdir.

Baýramaly şäheriniň demirgazyk-gündogaryndaky köne Marynyň galyndylarynyň bir bölegi hem Baýramaly han galasydyr. Baýramaly han galasy diýlip atlandyrylsa-da, ol galany Baýramaly han saldyrmandyr. 15-nji asyryň birinji ýarymynda Abdylly han galasy salnypdyr, ikinji ýarymynda bolsa (Teýmirleň döwründe) Baýramaly han galasy salnypdyr hem-de

bu iki gala utgaşypdyr, bilelikde bolsa Baýramaly han galasy diýip atlandyrylypdyr.

BERDIMYRAT HAN

Berdimyrat han Nurberdi hanyň birinji aýaly Nurgözelden bolan ogludyr. Ol juda ýaşka wepat bolupdyr we onuň terjimehaly, bitiren işleri barada saklanyp galan ullakan ýazuw ýadygärlikleri ýok.

1879-njy ýylda Nurberdi han Marydaky hanlygyna maslahatagidende, wagtlaýynça Berdimyrat hany ýerine Ahala han saýlapdyrlar. Ýöne ol entek ýaş bolansoň, Nurberdi hana ýakyn iki adam – Orazmämmet han bilen Gurbanmyrat işan oňa geňeşdarlyk edipdir.

Berdimyrat hanyň hanlyk eden döwri rus goşunlarynyň generallary Lazarewiň hem Lomakiniň baştutanlygyndaky ilkinji Ahal-teke ekspedisiýasyna gabat gelýär. Ekspedisiýany taýýarlan hem oňa baştutanlyk eden general Lazarew bolupdyr. Emma ol 1879-njy ýylyň 14-nji awgustynda, Gökdepe galasyna hüjüm edilmezinden bary-ýogy ýarym aý ozal aradan çykypdyr. Onuň deregine çini boýunça general Lomakin wagtlaýyn komanduýuşyý bellenipdir. Ekspedisiýa hem Lomakiniň ekspedisiýasy diýen at galypdyr.

Ruslaryň gelýändigini eşidip, tekeler Aşgabatda maslahat geçirýärler. Şol maslahatda hem general Lazarewiň Dykma serdaryň adyna iberen haty okalýar. Tekeler «ruslary Ahala goýbermeli däl, uruşmaly» diýen karara gelýärler.

Gökdepe galasyny gurmaly, ilaty şol ýere ýygnamaly edýärler. Galanyň gurluşygyna hemme kişi meýletin gatnaşypdyr. Her on maşgala aýratyn paý bölünip berlipdir.

Şonuň bilen bir wagtda ruslary Ahala goýbermezlik üçin söweş operasiýalaryny hem geçirmek bellenýär. Berdimyrat han Orazmämet handyr Gurbanmyrat işany ýanyna alyp, dört müň atly, iki müň hem pyýada goşun bilen Bendesen geçelgesine tarap ugraýar. Soňra bolsa pyýada goşuny Bendesende galdyryp, Berdimyrat han bilen Dykma serdar rus goşunlarynyň önünden çykmak üçin Hojagala gidýär.

Olar orta ýolda rus kazaklaryna gabat gelýärler. Olara tarap ot açýarlar. Emma aralyk ok ýeterden daş bolansoň, olara hiç hili zeper ýetirip bilmeýärler. Ruslar bolsa uzaga atýan ýarag bilen iki adamy öldürip, dokuzysyny hem ýaralaýarlar.

Berdimyrat han bilen Dykma serdar yzyna –

Bendesene dolanýar. Gaty çalt hereket etmek bilen Bendesendäki pyýada goşuny hem alyp, şol gijäniň özünde Börmä yza çekilýärler.

Börmede maslahat bolýar. Ähli ilaty Gökdepe galasyna ýygnanmaly edýärler. Ilatyň ol ýere göçmegine wagt berer ýaly, tekeleriň goşuny iki günläp şol ýerde saklanýar. Mundanam başga şol maslahatda ilatyň gala ýygnanmagyna wagt utmak maksady bilen Dykma serdary hem Gyzylyarbadyň hany Sopy hany boýun egip barýan adam hökmünde ruslaryň arasyna ibermeli edýärler.

Söweşe ýolbaşçylyk etmäge Berdimyrat hana doly hukuk berilýär. Ol 1879-njy ýylyň 28-nji awgustynda Lomakiniň goşunlarynyň hüjüme geçmeziniň önüsyrasynda ýigitleriň arasyna aýlanyp, olary söweşe ruhlandyrýar.

Şol günki söweşde Berdimyrat hanyň öýüniň üstüne ruslaryň top oky düşýär. Onuň aýaly, çagalary heläk bolýar. Top okunyň bölegi Berdimyrat hanyň kakasynyň dogany Gurbanyň hem kellesini alýar.

Berdimyrat hanyň özi hem şol günki söweşde agyr ýaralanýar we üç günden soň şol ýaradan wepat bolýar. Ony Gökdepe galasynyň içindäki Diňlidepäniň ileri

ýapysynda jaýlaýarlar. Onuň mazary şu günlere çenli saklanyp galypdyr.

Ruslaryň galanyň üstüne çozanyny eşidip, Nurberdi han hem Marydan gelýär. Nurberdi han ogly Berdimyrat hanyň ölümünü mertlik bilen boýun alypdyr. Ol şeýle diýenmiş:

– Men oglumyň ölenine şükür edýärim. Sebäbi ilüň başyna şunuň ýaly agyr gün düşüp, ýurt üçin gan dökülende, meniň maşgalamdan gan çykmaryk bolsa gynanardym.

Berdimyrat han ýaşlygynda wepat bolanam bolsa, ol Gökdepe urşunyň taryhynda öçmez yz galdyrypdyr. Onuň il arasyndaky at-abraýy uly bolupdyr. Ony parasatlylygy, batyrllygy üçin sylapdyrlar.

GARAOGLAN HAN

Garaoglan han 19-njy asyryň birinji ýarymynda Ahalda ýaşap geçen ady belli hanlaryň biridir. Ol häzirki Aşgabat etrabyň obalarynyň birinde dogulýar. Tekeleriň togtamyş – wekil – ak wekil – garaýörme – onbegi tiresinden bolup, onuň kakasyna Baba onbegi diýlipdir. Baba onbegi öz döwrüniň gurply, sözi diňlenýän adamlarynyň biri bolupdyr. Garaoglan

han bilen Nurberdi han Anan onbeginiň neslinden bolansoň, olar babadaşdyr. Şonuň üçin Nurberdi Garaoglan hanyň hem azda-kände terbiýesini alypdyr. Garaoglan han ýaňy adygyp ugran Nurberdiniň ýaşdygyna garamazdan, birnäçe meselelerde onuň bilen geňeşipdir we maslahatyna eýeripdir.

Garaoglan han ýaşlykdan gözsüz batyrlygy, edermenligi bilen tapawutlanýar. Ol Şarlawuk, Tekegyrlan, Bendesen, Gireý gyrgynlygy (Gyzylarbat urşy) ýaly ençeme söweşlere ýolbaşçylyk edipdir. 1728-nji ýylda Eýram şasy tekeleri we ýemrelileri Durundan Horasana göçürýär. Duruna bolsa öz dikmesini goýýar. 19-njy asyryň ortalarynda tekeler bilen ýemreliler birigip, Duruny eýelemek üçin üç ýyllap söweşýärler. Bu söweşe Garaoglan han baştutanlyk edip, uly ýeňiş gazanýar. Şondan soň onuň at-owazasy бүтін Ahala dolýar.

Ol Orazhan, Gowşut han bilen ýakyndan aragatnaşyk. saklaýar. 1846-njy ýylda horasanly Salar hanyň Eýran şasyna garşy eden gozgalaňyna öz goşunlary bilen kömege barýar. Salar hanyň Maşat şäherini eýelemek ugrundaky söweşlerine hem gatnaşýar.

Döwürdeşleri Mollanepes, Ýagmyr şahyr dagy öz

goşgularynda Garaoglan hanyň edermenligini we adalatlylygyny köp taryplapdyrlar. Ýagmyr şahyryň bir goşgusynda oňa degişli şeýle setirler bar:

Dostlar, Kesearkaçda bir är döräpdir,

Akly dana, kämil käni Garaoglan.

Hak döwlet berendir bagty ýöräpdir,

Tekeli iliniň hany Garaoglan.

Garaoglan hanyň aradan çykan ýyly anyk belli däl, ýöne taryhy çeşmeleriň maglumatlaryna görä, 1855-1856-njy ýyllar bolmagy mümkin. Başga bir maglumata görä 1854-nji ýylda Garaoglan han Gowşut handan öýkeläp giden Hojamşüküriň jan penasy bolýar. Şonda Hojamşüküriň yzyndan gelen töwellaçylaryň arasynda Garaoglan hanyň öçlüsi Guwwat ýirik hem bar eken. Şol ýerde ol Garaoglan hany atyp öldürýär. Garaoglan han Mary bilen Tejeniň aralygyndaky Jojukly stansiýasynyň günbatarynda jaýlanypdyr. Garaoglan hanyň ogly Öweznepes serdaryň nesilleri häzir Aşgabat etrabyňyň Gämi obasynda ýaşaýar.

Garaoglan han ýurdy kese ýerli basybalyjylardan goramakda köp işler bitiripdir, ol garyp ýa-da baý bolmagyna garamazdan, hemmelere deň göz bilen

garap, ýurdy adalatly dolandyrmaga çalşypdyr.

GOWŞUT HAN

Gowşut han 1823-nji ýylda belli türkmen serkerdesi Öwezduurdy batyryň maşgalasynda dünýä inýär. Öwezduurdy batyryň 5 ogly bolup, olaryň in ulusy Gowşut, in kiçisi Hojaguly handyr. Gowşut hanyň perzentleri: Baba han, Baýramaly han, Nobat han, Hujrep han, Hally han, Sary han, Düzüw (gyz). Hojaguly hanyň ogullary: Pena, Orazmuhammet arçyn, Ata, Penanyň ogullary: Aşyr, Durdy, Aga.

Gowşut hanyň uly ogly Baba handan: Täç han, Sapar; Baýramalydan: Eýýup, ondanam: Annamyrat, Durdymyrat, Nurmyrat; Hujrep handan: Bähram, Enwer, Annadurdy; Nobat handan: Dostmämmet, ondanam: Handurdy, ondanam: Ata; Hally handan: Ata han, ondan: Nepes, Baýly, Oraz önýär. Gowşudyň uly ogly Baba han soň-soňlar polkownik çinini alypdyr. Umuman, Gowşut hanyň nebereleri häzir Ahalda, Maryda we Türkmenistanyň beýleki ýerlerinde ýaşap ýörler.

Gowşut hanlaryň tiresi: teke – togtamys – beg – gökje – ýary gökje – çomalak-çüri. Gowşut han tegelekden ak

ýüzli, ortadan ýokarrak boýly, eginlek, dolmuş göwreli, goýungözli, giň maňlaýly, gaşlagrak, süňkbaşy iri, örän akyly-paýhasly, demir bedenli, ýolbars ýürekli, towşan tüýli, tizpähim, herbap hem çykymly adam bolupdyr.

18-nji asyryň başlarynda Ahal arkajynyň narwalarynyň mal-garalarynyň köpelmegi, örüleriň ýetmezligi, ýyllaryň gurak gelmegi ýaly sebäplere görä, teke türkmenleriniň bir bölegi kem-kemden Kaka sebitine süýşýär. Ol ýerlerde eýranly talaňçylaryň çozuşlary zerarly rahatlyk bolmansoň, olar häzirki Gowşut obasynyň 25 km-e golaý demirgazygyna göçüp barýarlar. Ol ýerde 5 topara bölünişip 5 sany gala – Heňnam, Akja, Garaja, Garahan (Torly), Gungala ýaly galalar salýarlar. Olara Bäşgala ýa-da Bäşgala zamany diýip at berýärler. Galalaryň 5-isine-de bir ýerden suw çekýärler.

Bäşgaladaky tekeleriň üstüne eýranly alamançylar häli-şindi çozup, olaryň suwlaryny kesip durupdyrlar. Olara ynjalyk bermändirler. Ahally aksakgallaryň we kethudalaryň maslahaty bilen Hojamşükür 1823-25-njý ýyllarda olary Bäşgaladan Sarahsa göçürýär. Ilki tire, gala serdary bolan Gowşut soňra Hojamşüküriň baş serdary bolýar. 1853-nji ýylda bolsa Hojamşüküriň ýerine Gowşut hanlyga göterilýär.

Gowşut han Eýranyň howpunyň güýçlenmegi sebäpli, Sarahsda gala saldyryp başlaýar. Emma Hojamşükür ýaşuly gala salynmagyna garşy bolýar we sözi ýer almansoň, Gow- şutdan we onuň wekillerinden öýkeläp, Tejen aýagyna – Üçburç diýen ýere gidýär. Soňra ol Hywa baryp, hana ýagdaýy aýdýar. Öňki 4-5 gezekki çozuşyndanam armanly Mädemin han yrsarap, goşun çekip, Sarahsa gaýdýar. Gaýtmazynyň önüsyrasynda Köneürgençde medresede sapak berip ýören Gurbannazar molla ogly Ak işany çagyryp, oňa Sarahs tekelerini gyrjakdygyny aýdanda Ak işan:

– Hiç bir häkim öz raýatynyň üstüne goşun çekýän däldir. Olar siziň ata-babalaryňyz bilenem sünni bolanyňyz üçin raýatlygy saklap, Garagumuň goraýjylary, galkany bolupdyrlar. Sizi garşydaky uly duşmanlarymyz bolan Eýran şalaryndan gorap saklapdyrlar, henizem şeýle. Siz bu päliňizden el göteriň! Eger günäkärleri bar bolsa, olary jezalandyryň, temmi beriň! Ýöne öz raýat il-halkyň üstüne goşun çekip jezalandyrmaň! Bu gabahat bolar. Bet päliňizden el çekiň! – diýýär.

Ak işany özüniň sypaýylary bilen maslahatlaşyp, üç gezek töwella edip, Garagumdan (Tejen aýagyndan) getirdişi, onuň öz döwrüniň in uly ylym ussadydygy

hem-de öz islegi boýunça Köneürgençde (gadymy Horezmde) medresede sapak berýändig, aram-aram özüniňem ondan sapak alyp durýandygy ýadyna düşse-de, gahar-gazabyňa bäs gelip bilmedik han:

– Ýok, tagsyr, eger hezreti Pälwan babam menden bolsa, bu pälimden el çekmen – diýýär. Emma Ak işan sowukganlylyk bilen.

– Han, Pälwan babaňam-a bolsa bardyr welim, hasasyny tyrkyldadyp, çepegini şyrkyldadyp, Hasym şyham-a ondan galmasa gerek. Beýleki ýatan tümmeklerimizem halamaz. Şo-ol ýatan gerçeklerem, öwlüýälerem, ataňyzam unutmaweriň! – diýip, gadymy 360 öwlüýä we Burkut baba gonamçylyklaryna nazaryny aýlaýar. Gazaby serine uran Mädemin:

– Halamasalar, goý, halamasyňlar, şolaryň barysam Gyzylymamam, Kermenede Soltan baba adyny alyp, uly zyýarathana öwrülen Hasym teke-de (olar Hasym şyha şeýle diýer ekenler), Düýeboýun (Ulug baba) öwlüýäsi-de sizden -- diýende, Ak işan ellerini daldaladyp:

Han, goý, munyň Hudaýdan daş düşmekdir – diýýär. Emma gahar-gazaby akyl gözünü kör eden hanyň sesi öňküden-de beter batlanyp:

– Hawa, ahun-işan! Barysy-da sizden. Hudaýam

sizden bolsun! – diýende, Ak işan onuň soňky sözlerini eşitmejek bolup, ellerini gulaklaryna ýetirip, kyblasyna bakýar-da: – «Enşalla, barysy bizdendir» – diýip, sena sanap başlaýar.

Öz ussady – mugallymy bilen tersleşen han tizden goşun jemleýär. Azyk-suwluklaryny kerwenlere ýükläp, Sarahs tarapyna ugramakçy bolanda, ýagny bir aý wagat geçensoň, ýene-de Köneurgençden Ak işany çagyryp oňa:

– Tagsyr biz gelyänçäk, siz Hywa tagtynyň – köşgüniň ýanynda boluň! – diýip tabşyrýar. Ol gazaply garaýyş bilen:

– Han, henizem bolsa ýaman päl-niýetiňizden gaýdyň. Gara ýeriň özüňize-de salýan dawasyny unutmaň. Onsuzam biziň ömrümüz öýle bilen ikindiniň aralygy ýaly gysga. Bigünä bendeleriň şirin janyny ajal okunyň almagyna sebäpkär bolmaň! – diýýär.

Emma içi ahmyrdan doly gedem han:

– Biz gelyänçäk siz şu köşkte boluň! – diýýär. Ak işan:

– Enşalla, siz geleniňizde bizem bolarys! – diýýär.

65-66 ýaşlaryndaky Ak işanyň ol ýerden gaýdyp,

bütün Garagumdaky halklara, Mary, Tejen, Ahal yaşulularyna: «Musulmanlar! Hudaý bizdendir. Biliňizi berk guşaweriň!» diýip, hanyň maksadyny düşündirmegi, agzybirliги ündemegi, Hywa hanyňyň «çeýnejek çöpüniň azalandygy hakda wagyz geçirmegi; Nurberdi hana, Gowşut hana we beýleki gala hanlaryna habar bermegi netijesinde Sarahsda söweşe berk taýýarlyk görülýär.

Şunlukda, ähli çarwalaryň, Ahal we Sarahs tekeleriniň güýçlerini jemlemeklerinde, duşmana garşy ykjam taýýarlyk görmekde Gurbannazar molla ogly Ak işanyň (Akmämmet) hyzmaty uludyr.

Mädemin hanyň goşuny bir aý töweregi ýöräp, Mara – Murgabyň kenaryna baryp düşleýär. Han ýerli ilata: Eger şu gije gurbagalaryň ýekejesi gurruldasa-da, 7 ýaşdan 70 ýaş çenli erkek göbeklileriňizi gyrjak» diýýär. Howsala düşen halk çar tarapa bosup başlaýar. Emma hanyň atlylary olary goýbermeýär. Guşluk-günorta bolanda garrylar, aýal-ebatlar aglaşyp başlaýarlar. Emma Garry burkaz atly ýaşuly çarwaçopan: «Adamlar, hapa bolmaň! Ajaldan başga zadyň çäresi adamzada berlendir, bir alajy bolar» diýýär. Soňra ol hanyň goşuny üçin soýlan ýüzlerçe dowaryň içegelerinn ýygnadýar, arassaladýar, olary çişirip, iki

tarapyny düwdürdýär. Soň bolsa şol içegeleri derýanň kenaryndaky gamyş-gajarlaryň düýplerinden suwa tarap sallaşdyrýarlar. Arasynda keseligine-de hatarlap goýýarlar. Görseler, ikindi wagty golaýlaşýar. Garry aga: «Adamlar, haýdaweriň, indi içegeleri arassalamaň, şol durşuna goýuşdyryň» diýen. Şol gije suwuň akymynyň täsirine düşen içegeleriň hereketlerini gören gurbagalar ýylandyr öýdup, jyňklaryny çykarmandyr.

Ertir ir turansoň han gaharlanyp:

– Bular bir şeytan – hannas – iblis – azazyl ahyryn. Gurbagalary nädip lal etdiler? – diýip gygyran. Soňra han ýörişini dowam etdirip, Mary bilen Tejen arasyndan baryp, Sarahsyň ekin çygryna girýär. Ondan soň ol Gowşut hanyň galasynyň gündogaryndan aýlanyp, guşluk tarapyna geçýär. Tejen derýasynyň gaýra ýakasynda we Ulug babanyň (Düýeboýun öwlüýäsiň) gaýra gabadyndaky Ýaglydepäniň üstünde öz ýüpek çadyryny-tuguny gurup, goşunlaryny daşyna ýygnap, 1-2 gün dynç almakçy bolýar.

Hywahany Mara gelende Gowşut hanyň töwellaçylary kabul edilmän yzyna gaýtarylansoň Gowşut han taýýarlygy has-da güýçlendiräer. Her niçigem bolsa olar Sarahsa gelende-de Nurberdi hanyň we beýleki

sypaýylaryň haýyşy-maslahaty esasynda Gowşut han Täç serdaryň baştutanlygynda 9 adamy töwellaçy iberýär. Olar baryp:

– Han aga, sen bize garşy uruş etme. Biz häli-häzirem siziň raýatyňyz bolup gelýäris. Siz ýalan-ýaşryk sözlere ynanmaň, raýatyňyzam beýle horlamaň! – diýip, 2-3 sapar hana arz-töwella edýärler.

Emma bularyň aýdanyny diňlemegem islemedik han:

– Eşidiň wekiller! Hanyňyza, ýaşulularyňyza baryň-da aýdyň. Ertir ir bilen gün dogan wagtynda meniň goşunym siziň üstüňize, galaňyza çozar. Nätüýsli çäräňiz bolsa, haýal etmäň-de görüberiň! – diýýär..

Mädeminiň goşuny diýen wagtynda Gowşut hanyň gala-synyň guşluk we demirgazyk taraplaryndan iki bölünip çozýarlar. Emma Gowşut hanyň nökerleri howlukman, olary gala golaý getirip, atyşyp uruşýarlar. Hywa goşunlary muny görüp gaýra çekilýärler.

Tekeleriň atly hem pyýada goşuny şol gün öýleden soň, guşluk tarapdan gelen Hywa goşunlarynyň üstüne çozup, gylyçly hem tüpeňli urşa girişýärler. Şonda duşman köp zyýan çekýär, olaryň birnäçesi ýesir alynýar. Şunlukda, Hywa hanynyň goşuny derbi-

dagyn edilýär. Şol günüň ahyrynda garşydaş taraplaryň ikisi-de öz tuglarynyň, berkitmeleriniň töweregine ýygnaşýarlar. Emma tekeleriň goşunynyň bir bölegi Hywa goşunynyň daşyndan aýlanyp, şol gije olaryň 40-50 sany ýükli erkeklerini – kerwenini (düýekeşi bilen) oljalap, öz çadyrlaryna alyp gelýärler. Şol gün güýçli ýelli howanyň bolmagy-da ýerli goşun üçin amatly bolýar, çünki duşmanlar tozanly ýeliň içi bilen edilen çozuşlaryň haýsy tarapdandygyny bilmäge-de maý tapmandyr.

Ikinji gün daňdanlar Gowşut hanyň galasynyň töwereginde Hywanyň pyýada goşunlary we onuň yzyndan bolsa atly goşunlary arkalaşyp durýarlar. Şol wagt Gowşut han Hajygaplaň Aýmet oglunyň hem-de Salar keýik Nagym oglunyň ýolbaşçylygyndaky atly goşunlaryň bir böleginiň duşmanyň pyýada goşunynyň arkasyndaky atly goşunyna garşy gylyçly urşa gaýduwsyzlyk bilen girişmegi buýruk berýär. Tekeleriň goşuny ýyldyrym ýaly süýnüp, duşmanyň üstüni gapylykda basýar. Ejizläp, ýan berip başlan Hywa goşuny ganlaryny sarkdyryp, tuglaryna tarap çekilýärler. Olar çozuşdan goranmak üçin penalyrak ýerlerde durýarlar.

Şolgün günortanlar Hywa goşunyna ýene-de kömekçi

goşunlar ýeriň pessi bilen gelip, öz goşunlaryny zordan gabawdan çykaryp alyp gidýärler.

Şol günki söweşden soň Mädemini han öz atly goşunlarynyň tekeleriňkiden has pesdigine we ukypsyzdygyna göz ýetirýär. Uruş ençeme günlap dowam edýär. Ýazyň elhenç harasatly-ýelli gününde gaýduwsyzlyk bilen alnyp barlan söweş has-da aýylganç bolýar. Şonda tekeler çozma urşa girişýärler. Çar tarapdan «Çoz teke, ýa Alla!» diýşip, atly hem pyýadalar gylyç oýnadyp, naýza sanjyp, tüpeň atyşyp, her hili söweş hünärlerini ýerlikli ulanýarlar. Bularyň şeýle gahrymakçylykly söweşmekleri netijesinde Hywa hanynyň goşuny ýeňlip, ýeliň ugruna gaçyp başlaýar. Olaryň birnäçesi topar-topar bolşup, ýaraglaryny taşlap, gollaryny galdyryp durýar, ençemesi bolsa ýaragyny taşlap, çöke düşüp oturýar.

Tekeleriň çalasyn nökerleriniň bir topary Hywa goşunynyň 3-4 çakyrymdaky tuguna tarap gaçanlaryň yzyndan ýetip, çapyp baryşlaryna Mädemini hanyň çadyryna baranlaryny-da duýman galýarlar. Mädemini han bolsa goşunynyň şeýle ýagdaýa düşeninden bihabardy. Ol ýagly, kişmişli palawdan doýup, sadranç (küşt) oýnap, humarly başyny galdyrman, ýeňşe garaşýardy.

Hanyň tuguna baran çalasyn ýigitler şol ýerde orta boýly, garaýagyzzrak, hyýrsyz adama gözleri düşüp, derrew oňa gylyç salyp öldürýärler. Onuň Mädemindigini soňra bilip galýarlar. Gowşut, Nurberdi han dagy birnäçe ýaşulular, sypaýylar bilen Mädeminiň tuguna gelip görseler, ol öldürilipdir. Onuň öldürilmegine gaty gynanan hem gaharlanan Gowşut han:

– Siz, hanyň, patyşanyň düzgünini bilmeýän bir topar nadanlar! Muny kim öldürdi? – diýip, helki ýigitlere käýäpdir.

Tuguň ýanyndaky çadyrlara aýlanyp görseler, 15-20 sapy özbek, ýagny tagt ýaşululary çadyrlaryň içinde, ýorgan-düşekleriň astynda gorkularyna gizlenip ýatyr ekenler. Bir topar emeldarlary bolsa murtlaryny tozga ýaly, gözlerini çanak ýaly edip, howutlaryň, halyklaryň aşagyna kellelerini sokup, hyklaşyp ýatypdyrlar.

Gowşut han şol ýerde öz nökerleriniň hem-de özbek ýaşuly-begleriniň häziriň özünden başlap etmeli işleri hakynda dik duran ýerinde ýaşulular bilen gyssagara maslahat çagyryr. Şonda şeýle karara gelýärler:

1. Şu gün Hywa hanynyň goşuny ýeňildi. Mädemini han öldi. Sarahsa getirilen goşun sülsatlary Gowşut

hanyň döwletine, hanlygynyň hasabyna geçirilmeli.

2. Hywanş dagan goşunlaryny ýygnap, ýesir alnan goşunlar bilen bilelikde ýol şaýlaryny tutup, azyk-suwluklaryny üpjün edip, Hywa ugratmaly.

3. Iki tarapdan ölen adamlary her tarapyň özi tizden-tiz jaýlamalydyr.

4. Agyr hem ýeňil ýaralananlary Gowşut hanyň galasyna ýygnap, gutulýançalar seretmeli. Olara seretmek üçin tebipleri we ýörite adamlary goýmaly, gutulansoň olary öz ýurduna ugratmaly.

5. Iki sany mähremi we on sany nökeri bilen şaýlaryny tutup, hut şu guü Mädeminiň meýidini ugratmaly. Goý, olar öz hanyň jesedini hala Mara, hala-da Hywa äkidip, hala-da Sarahs babada jaýlasynlar, olaryň ygtyýarlary özlerinde.

6. Hanyň ýany bilen gelenleriň gitjeklerinde, galjaklaryna-da ygtyýar bermeli. Onsoňam şu gandöküşikligiň günäkäriniň hut Mädeminiň özüdigini «myhmanlara» wagyz-syýasat arkaly düşündirmeli.

7. Ýaşulularyň maslahaty bilen edilen şu tabşyryklary ýerine ýetirmegi hem-de berjaý edilişini barlap durmagy Täçgök serdara, Hywa ýesirlerine degişli işleri bolsa

Mätýakup serdara hem-de Mätjan ýaşula tabşyrmaly.

Soňra hywaly ýesirler, hat-da Mara çenli gaçanlaram gaýtarylyp, ýol şaýy tutulyp, ulaglara mündürilip ugradylýar.

Mädemin hanyň garnynyň ýyrtylanlygy sebäpli, iç-goşlaryny aýryp, ýuwup-päkizeläp, ak mata dolaýarlar, soňra bolsa täze palasa çolap, güýçli ineriň üstüne keseligine ykjam baglap, şol gün gijara (1855-nji ýylyň 12-nji martynda) ugradýarlar.

Şol uruşda Töre sokynyň gyzy, Hangeldi sokynyň uýasy Güljemal (18-19 ýaşlarynda) ýaly teke gyz-gelinleri hem elleri keserli, syndyly, pyçakly uruş edýärler. Güljemalyň garyndaşlary Çebşek batyr, Köpek batyr, Gulçar batyr, Gutly mergen. Çary gapan, Hajy gaplaň (şol söweşde ölýär) dagy hem edermenlik görkezipdirler. Şol söweşde Güljemalyň adamsy Anna (Annaöwez) hem wepat bolýar. Hywa hanynyň bigünä halkyň üstüne goşun çekip gelmegi öňem çar tarapdan gysylan tekeler üçin uly ýitgiler ýetirýär, birnäçe gonamçylyklaryň döremegine sebäp bolýar.

Nurberdi hanyň baştutanlygyda Ahaldan gelen myhmanlar heniz Sarahsdan ugrap-ugramanka, yzlaryndan Eýran şasynyň goşunlarynyň Gökdepä,

esasanam, ilatyň has köp ýeri bolan Hurmanda duýdansyz çozup, çaga-çugalara çenli, hatda göwreli aýallara çenli çapyp, talap gidendikleri hakdaky habar gelýär.

Gyssagly maslahatda Gowşut we Nurberdi han dagy belli-külli netijä gelýär. Gowşut hana bu ýerdäki urşuň ýetiren nogsanlyklaryny düzetmek tabşyrylýar. Ahally myhmanlar tiz ýola düşýärler. Ýolda duşmanlar barada, halka rahatlyk bermek, ogul-gyz ýetişdirip, olara hat-sowat öwretmegiň zerurlygy, baryp Görogly zamanlaryndan (8-9-njy asyrdan) bäri ata-babalarynyň başyndan geçiren agyr gçnleri barada söhbet açýarlar.

Gowşut han Hywa ýesirlerini ugradansoň, ýaşululary we nöker başlary çagyryp, maslahat edýär. Onda uruşda iki tarapdanam köp ýitginiň bolandygy, Hywa hanlygy bilen teke türkmenleriniň arasynda köp wagt bäri gamyş köpriniň bolandygy, emma Mädeminiň hatda öz halkyna we ýaşulularyna hem maslahat salman, duýdansyz gabahat işe girişip, uly betbagtçylyga sebäpkär bolandygy, şunlukda, indiden beýläk Sarahsda oturmagyň gorkulydygy, çünki Sarahsdaky täze galany özleriniň garşysyna göreşmek maksady bilen salnan hasaplap, Eýran şasydyr hanlarynyň howp salýandygy ýaly meseleleriň üstünde durulýar.

– Mary töwerekleri Mädeminiň ölümüne çenli Hywa hanlygyya garaşly türkmen begligi bolan-da bolsa, indiden beýläk Maryny Hywa garaşly raýat hasap etmeli däl. Aslymyzam ahally bolansoň, Ahal ýurdunyň-da ýagdaýy agyr bolansoň, indiden beýläk bize hanlygyň merkezini we ilini Mara eltmegi ahally ýaşulularam makulladylar – diýip, Gowşut han sözünüň ahyrynda aýdýar. Şondan soň Mara iberilen 5 wekil saryklaryň hany Sary hanyňka barýarlar we ýagdaýy düşündirýärler. Soňra bolsa özlerine Mary – Murgap derýasynyň bir gapdalynyň berilmegini haýyş edýärler. Saryk garyndyşlaryň hany we ýaşululary maslahatlaşyp, Mary etrabyndan ýer bermejekdiklerini Gowşut hana ýetirmegi aýdýarlar (1857).

1858-nji ýylyň başlarynda Gowşut hanyň iberen wekilleri Ahala – Gökdepä gelýärler. Olar Nurberdi hana habarlaryny berýärler. – Indi Sarahsda durarlyk ýok. Eýranyň agzy Sarahsda, Sarahsam Eýranyň agzynda. Aslymyzam, düýbümüzem Ahal. Ahala barmakçy bolanymyzda «Ahalyň ýagdaýy öňem ýabygorly, gurakçylyk, ot-suw, öri çarwalar üçin ýetmezçilikli ýagdaýda. Garşyda duşmanlaryň has-da möwjeýän wagty. In gowusy Mara süýşüň» diýip, netijä gelipdiňiz. Biziň Mara barmagymyza-da saryk garyndaşlarymyzyň

ýaşulusy Sary han garşy. Olar Murgabyň bol ýer-suwuna deň şäriklige razylyk berenoklar. Hatda uruşmaga-da taýyndyklaryny aýdýarlar. Uruş bolsa-da, nähak gan döküljek. Indi näme etmeli? -- diýip, Gowşut hanyňkyda bolan maslahatyň netijesini hat hem dil üsti bilen aýdýarlar.

Nurberdi han aksakgallar bilen maslahatlaşandan soňra:

– Eger Sarahs Eýran bilen bulaşyk ýagdaýda bolsa, derrew olar apynyň (zäherli uly ýylan) agzyndan aýrylmaly-da Mara barmaly. Saryk garyndaşlaram razy bolarlar. Bardy-geldi kakabaşraklary uruşmakçy bolaýsalar-da, çarwa urşuny edersiniz – taýak, gamçy ulanarsyňyz. Enşalla soňy düzeler, garyndaş aradyr, birek-biregi tanarlar. Biz häzir gökleň-ýomut garyndaşlaryň üstüne Japarguly hanyň baştutanlygynda eýranly leşgerler gelýär diýen habara görä, gyssagly kömege ugramakçy... Emma saryk garyndaşlaryň akylyly sypaýylary kändir. Olar Eýran şasynyň öz dikmesi Baýramaly hanyň üsti bilen saryklary gadymy mekanynday – Pendi, Şeýhi-Jüneýdi (häzirki Guşgy) sähralaryndan zor bilen gysylp Mara getirilendigini bilýändirler. Gelenimizden soňra bararys, hemmesi oňyn çözüler – diýip, Nurberdi han ol wekilleri ýola

salýar.

Şondan soňra sarahsly tekeler kem-kemden süýşüp, bir aýdan gijw galman, Mara barýarlar. Garrygaladaky söweşden ýeňişli gaýdan Nurberdi han öz wekilleri bilen Mara – Sary hanyňka, soňra Gowşut hanyňka baryp, kakabaşlaryň çaknyşyklaryny ýatyryp, Marynyň külli türkmenе ortak ýurtdugyny, Hywa hanynyň raýatyndakylaryňam indi Gowşut hana degişlidigini, ata-baba gan düşer garyndaşdyklaryny düşündirip, özara parahatçylygy gazanýarlar. Soňra saryk garyndaşlaryň birnäçesi Ýoletene, birnäçesi bolsa Pendä, Şeýhi-Jüneýde (Guşga) gidýär. Birnäçesi bolsa Maryda galýar.

Saryk ýaşulularynyň maslahatyny alman, halkyna-da sala salman, Sary han zoňtarlyk edip, Eýran şasy Nasretidine arz edip, bolan ýagdaýlary aýdýar... Öňem yrsarap, nireden urup-ýarjagyny peýläp ýören Nasretdin Garrygalada ýeňlip gaýdan goşunyň ahmyryny çykarmak üçin Mara çozmaga ykjam taýýarlanyp başlaýar.

Eýran şasynyň agyr ýaraglandyrylan goşunlary Hemze Mürzäniň serkerdeliginde 1861-nji ýylda Murgap derýasynyň ileri ýakasynda Nyýazmet (Porsy)

galada düşüp, Gowşut han bilen söweş etjekdiklerini habar berýärler. Öňden habarly Gowşut han söweşe ykjam taýýarlanypdy. Ertesi türkmen ýigitleri gün dogmanka, eserdenlik bilen Eýran goşunyna tarap ugrap, Murgap derýasynyň ilersine geçip, uzyn ýaka düzülip, nyzam-tertip bilen taýýar bolup durýarlar.

Gowşut han eýranlylara birnäçe gezek töwellaçy iberse-de, olar urşa başlajakdyklaryny habar berýärler.

Eýran goşuny tarapyndan bir serdar gygyryp:

– Orta batyr-pälwanlaryňyzdan çykaryň! Ilki bilen, goý, pälwanlar güýç synanyşsynlar! – diýýär.

Eýran goşuny tarapdan bir pälwan gara atyny münüp, orta çykyp durýar-da: «Mubarys-bura gel, başyňy kesip aparar men» diýip gygyrýar.

Gowşut han: – Hany ýigitler, şol pälwanyň garşysyna kim çykjak? – diýýär.

– Biz çykarys! – diýip, Gurbanmeňliniň ogly Çebşek batyr dor atyny sürüp öňe çykýar. Gowşut han onuň atynyň çekisini çekýär, atyny-ýaragyny synlap: – Bar, işiňi Hak oňarsyn! – diýip, pata berip ugradýar.

Atyny ýüzin saldyryp barşyna Çebşek batyr ýüzüniň ugruna gylyjyny çalasyňlyk bilen salyp, onuň gylyjyny

gaçyrýar hem atynyň badyna ol batyry dartyp, atynyň öňüne kese basyp, yzyna dolanýar. At salyp gelşine onuň boýun damaryndan sol eliniň güýçli penjesi bilen tutup, sag ýumrugy bilen bolsa guluň türresine urup, dolanyp gelýär.

Haçan-da nökerler: – Eý, pälwan gul, saňa neme boldy? – diýip soranlarynda, ol gözünü açalak-ýumalak edip: – Bilmerem, walla, men bura gelip men, megerem, meni ýyldyrym urup, bura getirendir. Kuwwaty çohdy, aman-zamanymy bermidi! – diýýär.

Soňra olardan ikinji batyr orta çykyp bilmändir.

Iki tarapdan agyr goşun biri-biriniň üstüne çozup, uly gan-döküşikli uruş başlanýar. Söweş birnäçe gün dowam edip, ahyrsoňy duşman ejizläp, arka berip, gaçga başlaýar. Nurberdi hanyň ýany bilen ahally serkerdeleriň goşunlarynyňam ýetişmegi netijesinde basybalyjylar gaty aljyraňňylyga düşüp, aman dileýär. Tekeler duşmanyň berkitmede ýatan goşunlaryny-da, çeträkde ýatan goşunlaryny-da ýesir alýarlar. Olar Hemze Mürzäniň goşunynyň gelip ornaşan ýeriniň daşyna aýlanyp, arkalaryndan hüjüm edip, aljyraňňylyga salýarlar. Gowşut hanyň topary Eýran goşunynyň yzyndan gelýän ýüklerini, sülsatlaryny Sarahs bilen

aralykda oljalaýarlar.

Gije, daňdanlar suw almaga baran duşman nökerlerini suwuň boýundaky gamyş tokaýlarynyň arasynda bukuda ýatan teke ýigitleri duýdansyz tutup, suwa çümdürip, suwuň içi bilen äkidýärler. Eýran goşunynyň toplarynyň atlyşy bilen öwrenişenden soň, türkmen jigitleri ondanam gorkmandyrlar. Şeýlelikde, söweşiň ahyrky güni adatdakydan hem aýylganç bolýar. Porsuýap boýundaky gazaply söweşler netijesinde, duşmanlar ýeňlip, dagap başlaýar. Ýaraqlaryny taşlap, çök düşüp oturýarlar. Käbirleri azan aýdyp durýarlar. Garaz, gaçyp dargan goşunyň içinde ölmän, yzyna gaýdyp barany barmak basyp sanaýmaly bolýar.

Haçan-da Horasanyň (Maşat) hany we Eýran şasy öz ýeňilmez derejede taýýarlap ugradan goşunynyň masgara bolup ýeňlendigini eşidenlerinde başlary aýlanyp, ynanjagyny-ynanmajagyny bilmän, akyl-huşy çaşyp: «Ne oldy, zernigar-zaňňar» diýip, başyny iki baka ýaýkap durýar. Bu uruşda Gurbanmeňli ogly Çebşek batyr ýaly ýigitleriň ençemesi wepat bolýar. Şol uruş bolan ýere bolsa soň-soňlar Porsuýap (maslyklaryň porsaşyp ýatmagy sebäpli) diýlipdir.

Mary, Ahal hanlyklarynyň birleşen güýjünden ýeňlen

şa goşuny Nyýazmet (Porsy) galadan gaçyp gaýdanson, wepat bolanlaryň ýasy tutulyp, ençeme gün sadaka berilýär, aýat-töwir okalýar.

1861-62-iji ýyllaryň sepgidinde Gowşut han uly maslahat geçirýär. Ol il bähbidini arap, edilmeli işler baradaky gürrüňini jemläp durka, Nurberdi hanam ýaşululardyr serdarlary bilen myhmançylyga gelýär. Myhmanlaryň hormatyna üç günläp toý tutulýar. Myhmanlar birnäçe günläp bu ýerde bolýarlar. Saryksalyr ýaşulularyny-da çagyýarlar. Olar bilen ata-baba garyndaşlyklaryny ýatlaýarlar...

Gowşut han myhmanlar gaýtmanka, öz wekillerini we nökerlerini çagyryp, maslahat geçirýär. Şonda ol üç meseäleni orta atýar:

1. Ahal ýurdy we Ahal hanlygy teke türkmeniniň esasy hanlygy bolmaly, şoňa görä-de Mary hanlygy we Mary hany Ahal hanlygyna we hanyna garaşly han bolup durmalydyr.

2. Nurberdi hany teke türkmenleriniň hany diýip müwessa edip, ony hanlar hany etmeli.

3. Ýokardakylar bilen ugurdaşlykda Nurberdi hanyň abraýyny tutup, oňa abraýly ýeriň maşgalasyny alyp bermeli. Maryda-da bir öýüni dikeltmeli. Ýer-suw, mülk

berip, öz islän ýerinde oturtmaly. Nurberdi han Ahalda ýa-da Maryda bolanda-da öz öýünden örse, hemme tarapdan gelşikli we laýyk bolar.

Ýaşulular Gowşut hanyň tekliplerini makullaýarlar, ýöne abraýly ýeriň maşgalasyny tapmagy onuň özüne ynanyrlar.

Şondan soň, Gowşut han Marydaky gajar urşunda wepat bolan Çebşek batyryň garyndaşy, Töre sokynyň gyzy, Hangeldi sokynyň uýasy Güljemaly Nurberdä alyp berýär. Nikalap, üç günläp uly toý edýärler. Soňra Gowşut han bir wagt özünden öýkeläp, Sarahsdan giden Hojamşüküri getirtmek üçin birnäçe ýaşululary we düýekeşli kerweni ugradyp, töwella bilen ony Mara göçürip getirýär. Ony ýene-de özüniň in ýakyn maslahatçysy edinip, onuň islegi boýunça öz obasy Wekilbazarda oturdýar.

Gowşut han aksakgallar bilen maslahatlaşyp, Eýran we owgan çäklerine çenli dagap ýören salyr we saryk garyndaşlaryň gadymy mekanlary bolan Sarahsa we Pendi ýurduna ýygnanmagyny gazanýar. 1865-nji ýyl töwereklere Marynyň gülläp ösen döwri hasaplanylýad-da, daşky duşmanlaryň howpunyň güýçlenýän wagtydy.

1868-nji ýylda Buhara emiriniň üstüne rus

patyşasynyň goşuny çozuşa taýýarlanýar. Gowşut han Buhara emiriniň özüni kömege çagyryandygy baradaky habary Kaspi tarapdan gelýän rus basybalyjylaryna garşy taýýarlanyp, ýören hanlar hany Nurberde ýollaýar-da, özi Buharadan gelen wekiller bilen agyr goşun çekip kömege ugraýar. Emma olar fronta ýetmänke, Zerbulak beýikligindeki söweşde Buharanyň goşuny ýeňlip, rus generaly Kaufman bilen ýaraşyk baglaşanlygy sebäpli, Gowşut hanyň goşuny uruşsyz yzyna dolanýar.

Soňra Gowşut han goranyş galanyň gurluşygyny has-da güýçlendirýär we 1874-nji ýyllarda tamamlýar.

Sarahsdan Mara göçülip barlanda (1858), gedaý sypatyna giren Aly han atly rus ofiseri – içalysy peýda bolýar. Ýerli halk ona Aly mülhit diýip at berýär. Ol haramzada gyş wagtlary çilimsazlyk edip, tomsuna gara meşikde suw satyp gezen. Bu ýerde 15 ýyla golaý bolup, Nurberdidir Gowşut han dagyň gizlin maslahatlaryny, harby syrlaryny, maksat-planlaryny bilýär we aram-aram ýitirim bolýar, öz baýarlaryna habar berip durýar. Ol kezzap ahyrsoňy ynama girip gala aralaşýar, hyzmatkärlige ýetýär. Şunlukda, erbet derman-däri bilen üpjün edilen mülhit şol yzarlap ýörşüne, amatly pursat tapyp, hanyň petekli aýakgabyynyň içine we peteginiň aşagyna iýiji keselini döredýän dermany

gaýym dökyär. Onsoň ýakyn günlerde: «Gowşut hanyň aýagyndan ýara dömükdir» diýlen şum habar ýaýrap başlaýar, emma Aly mülhit welin, eýýem zym-zyýat, ýitirim bolýar: Ol pürsüýanyň ýaramaz niýetlidigini diňe şondan soň bilip galýarlar.

Şondan soň, Gowşut hanyň aýagyndan dörän iýiji keseli ýaýrap ugraýar. Han aýagynyň çapylmagyny soraaýar, emma bu teklip wagtynda bitirilmänsoň, kesel ýokaryk – ýürege çenli ýaýraýar. Şunlukda, 1878-nji ýylda Türkmeniň abraýly serkerde hany – Gowşut han (56 ýaşlarynda) rus içalylary tarapyndan awulanyp öldürilýär. Ol Marynyň golaýyndaky Hoja Abdylla gonamçylygynda jaýlanýar.

Gowşut han ölensoň, onuň ornuny tutan mynasyp adam bolmandyr. Daşky duşmanlaryň hileli täsirleri netijesinde bulaşyklyk, oňsuzlyk güýçlenýär. Täçgök serdar öz syçmaz tiresi bilen Mäne-Çäçe, Hojamşükürem Mary aýagyna – Tejene göçýär.

Gowşut hanyň ölümü külli türkmen üçin agyr we uly ýitgi bolan bolsa, duşmanlar üçin örän amatly utuş bolýar.

Şondan soň türkmen halky uzak ýyllaryň dowamynda köp sanly muşakgatlara, zulum-sütemlere döz gelmeli

boldy. Ýöne «Öňüm gelenden – soňum gelsin» diýlişi ýaly, ata-babalarymyzyň – erkin ýaşamagy arzuwlan türkmenleriň asyrlar boýy ýüreklerinde besläp gelen özbaşdak, garaşsyz, berkarar döwleti doredildi. Goý, biziň Türkmenistan döwletimiz demirgazyk ýyldyzy kimin parlap, ebedi dowam edip, uzaklara şöhle saçsyn.

Gowşut hana degişli ýokarky maglumatlaryň aglabasy merhum kyssaçy Suhanberdi Annagurban oglunyň (1898-1983) söhbetinden (Türkmenistan YA-nyň golyazmalar fondy, № 3749 bukja) alyndy.

GULBATYR SERDAR

Belli türkmen serdarlarynyň biri Gulbatyr Gadam (Gadam pälwan) ogly 1820-nji ýyllaryň ortalarynda Gökdepe etrabyňyň Kelejar obasynda dünýä inip, 1905-06-njy ýyllarda aradan çykypdyr. Tiresi: teke – togtamys – beg – amanşa – gowky – zereň – tirjin. Ol halk arasynda özüniň gaýduwsyzlygy, merdanalygy bilen meşhur bolupdyr. Geçen asyryň 50-70-nji ýyllarynda bolup geçen birnäçe söweşlere gatnaşyp, aýratyn batyrlyk görkezýär. Ol Dykma serdaryň in ygtybarly, edermen serkerdesi bolan. Gulbatyr serdar 19-njy asyryň 70-nji ýyllarynyň aýaklarynda rus

goşunlarynyň Ahaly güýç bilen basyp almak üçin eden hüjümlerine garşy gönükdirilen agyr söweşlere, şol sanda Gökdepe galasynyň 81-nji ýyllardaky gahrymançylykly goralýşyna hem işeňňir gatnaşyp, ene topragyň azatlygy ugrunda är kimin söweşipdir.

Gökdepe galasy zalymlyk bilen weýran edilip, Ahal etraplary basylyp alnandan soň, patyşa häkimiýetleri türkmen taýpalarynyň arasyndan özüne daýanç edinmek üçin ýerli han-begleriň belli wekillerini her hili ýollar arkaly öz tarapyna çekmäge başlaýarlar. Şeýle tanymal adamlaryň biri Gulbatyr serdar hem 1881-nji ýylyň tomsunda türkmen delegasiýasynyň hatarynda Russiýa aýlanyp gelýär. Ol şol gezek Peterburgda rus patyşasy Aleksandr III kabul edişliginde bolup, praporşik harby çinine, halat-serpaýa we uly altyn medala mynasyp bolýar. Şondan soň Gulbatyr serdar galan ömrüne Zakaspidäki rus häkimiýetlerine gulluk edýär. Ol 1890-njy ýylda Durun pristawynyň kömekçisi edilip belleniýär, ştabs-kapitan çini berilýär. Gulbatyr serdar kärizler baradaky jedelli işlere seredýän ýörite suduň we Aşgabatda her ýylda iki gezek mejlis geçirýän «Halk sudýalarynyň adatdan daşary gurultaýynyň» çlenligine saýlanylýar.

1880-81-nji ýyllaryň Gökdepe söweşinde Gulbatyr

serdaryň özi diri galan-da bolsa, onuň çagalary (şol saýda Ötgür atly ýeke ogly hem), aýaly bu aýylganç jeňň pidasy bolupdyr. Diňe iň kiçi gyzy diri galyppdyr. Gulbatyr serdar şol ýeke gyzyny hem töhmetçi näkesleriň ýalan-ýaşryk gepine aldanyp öldürýär. Soň eden işiniň gaty gabahat, nähak işdigine göz ýetirip, bütin ömrüne ökünip, gynanyp gezipdir. Şol gyzy tiz-tizden düýşüne girip: «Kaka, men päkdirin, sen nähak iş etdiň» diýip, ony biynjalyk eder eken. Gulbatyr serdar ömrüniň ahyrlarynda şu eden günäsinden saplanmak üçin uly sadaka berýär, Käbä zyýarata gidip gelýär. Onuň häzirki nesilleri soňky alan aýalyndan. gaýdýar.

GÜLJEMAL HAN

Ahalyň hem Mary tekeleriniň hany bolan Nurberdi hanyň ikinji aýaly Güljemal han, takmynan, 1836-njy ýylda Tejende doglup, 1925-nji ýylda hem Maryda aradan çykypdyr. Onun tiresi: teke – togtamyş – amanşa – gapan – on begi – soky. 1880-nji ýylyň aprel aýynda Nurberdi han aradan çykandan soň, Mary türkmenleriniň arasynda onuň täsiri öňküden-de güýçlenýär. Ol ozalky türkmen hanlarynyň köpüsinden tapawutlylykda, Russiýa söweşsiz birikmegiň tarapdary bolupdyr. Bu meselede Gökdepe galasynyň

syndyrylmagynyn hem aýgytly täsir eden bolmagy mümkin. Güljemal han 1891-nji ýylyň ýaz aýlarynda rus administrasiýasynyň Aşgabatdaky wekili bilen hat alşyp başlaýar. Ol Mary türkmenleriniň Russiýa birikdirilmegi barada 1884-nj.i ýylyň 7-nji ýanwarynda ýörite çagyrylan maslahaty – geňeşi taýýarlamaga we ony geçirmäge gatnaşýar. Şeýle hem ol Mary etraplarynyň Russiýa «meýletin» goşulmagy babatda tagalla baryny edipdir. Emma munuň özi hakyky meýletinlik däldi-de (hiç bir halk azatlygyny, erkinligini öz islegi bilen meýletin başga bir halka bagyşlamaýar), örän agyr hem netijesiz gandöküşikligiň önüni almak üçin paýhaslylyk bilen tapylan ýeke-täk çykalgady. Munuň şeýle boljakdygyna şol wagtky halkyň öňe çykaran adamlary Gökdepe syndyrylandan soň açyk göz ýetiripdirler. Ýazyjy N. Hojageldiýewiň «Gökdepe galasy» (Aşgabat, 1991) atly kitabynda: «Soňra 1884-nji ýylda Maryda bolan «geňeşiň» netijesi hem 1881-nji ýylyn 12-nji ýanwarynda Gökdepede çözülipdi» – diýmegi ýokarda aýdylan pikirleriň hakykatdygyna şaýatlyk edýär. Şonuň üçin-de bu ýerde hakyky meýletinlik barada gürrüň hem bolup bilmez. Şeýlelikde, patyşa goşunlary Maryny känbir pida çekmezden basyp alýar. Şuny nazarda tutup, patyşa hökümeti Güljemal hana hem-

de onuň ýakyn garyndaşlaryna gymmat bahaly sylaglar berýär, şeýle hem Güljemal hanyň özüne 2000 manat möçberinde ömürlük pensiýa belleýär. Onuň ogly Ýusup hana bolsa milisiýanyň kapitany diýen harby at berilýär. Munuň özi patyşa hökzmetiniň türkmen han-beglerini öz tarapyna çekmäge we olary hemişe öz gysymynda saklamaga gönükdirilen syýasatydy.

Güljemal han Türkmenistanyň taryhyna giren çylşyrymly hem kop taraply şahsyýet hasaplanýar. Güljemal hanyň şahsyýeti geljekde taryhçy alymlar tarapyndan täzeçe, dogruçyl öwrenilmeli möhüm meseleleriň biridir.

DYKMA SERDAR

Dykma serdar 19-njy asyrdan, aýratynam Türkmenistanyň Russiýa imperiýasy tarapyndan basylyp alnan döwründe türkmen halkynyň harby hem syýasy durmuşynda esasy rol oýnan taryhy şahslaryň biridir. N. I. Grodekowyň berýän maglumatyna göre, ol 1825-nji ýylda börmeli baý Mämmednazaryň maşgalasyda eneden bolupdyr. Onuň çyn ady Öwezmyratdyr.

Bir gezek ýomutlar alaman edip, Memmetnazar baýyň malyny talapdyrlar. Mämmednazar baý olardan

aryny aljak bolup öwezalamana gidende öldürilipdir. Şol wagtlar Dykma serdar ýedi ýaşynda eken. Doganlary Atamyrat bilen Öwezduurdy atasynyň zadyny paýlaşanda, Dykma serdara diňe bir paý ýer bilen suw goýupdyrlar.

Dykma serdar on üç ýaşyndan alamana gidip başlapdyr. Büjnürt kürtleriniň üstüne alamana gidilende, ýesir düşüpdür we Muhammetrahym hanyň türmesinde alty aýlap oturypdyr. Börmeliler mün tümen pul töläp, ony ýesirlikden satyn alypdyrlar.

Ol ýesirlikden boşandan soň, ýene alamana gidip başlapdyr. Bary-ýogy iki aýyň içinde obadaşlaryna ähli bergisini beripdir.

Dykma serdar gaty ýatkeş hem yzçy adam bolupdyr. Gije geçip giden ýerlerinem soňra ýalňyşman tapýan eken. Eýranyň köp ýerlerine baş barmagy ýaly belet eken. Ol on ýedi ýaşyndaka daşyna ýüz adam üýşürüp alamana gidipdir, kyrk mün goýun sürüp getiripdir. Basym ony serdar hökmünde ykrar edipdirler. Ol uruş tälimini kemsiz öwrenipdir.

1843-nji ýylda Dykma serdar ýanyna baş ýüz adam alyp, Tähran–Maşat ýoluna çykýar. Tährandan Maşada zyýarata barýan we ol ýerden yzyna gaýdyp gelýän

kerwenleriň üstüne çozupdyr. Zyýaratçylaryň daşyny köp atly goraýan eken. Güýçli çaknyşykdan soň, Dykma serdar üç ýüz ýesir bilen dokuz ýüz sany ýükli düýäni olja alypdyr.

Nardynyň üsti bilen gelýärkäler, Dykma serdar dagy Nardynyň eýesi Mämmethasan hanyň bukuda goýan goşunlarynyň üstünden gelýärler. Söweş baş gije-gündize çekipdir. Mämmethasan han az sanly atlysy bilen gaçyp gutulýar. Onuň iki mun adamdan ybarat pyýada nökerini bolsa Dykma serdaryň atlylary gylyçdan geçiripdir. Dykma serdar uly olja bilen Ahala dolanyp gelýär. Şol gezekki alamanda Dykma serdar altmyş adamyny ýitiripdir.

Dykma serdar Büjnürdiň hany Haýdarguly han bilen oňat gatnaşyk saklaýar eken. Büjnürde alamana gitmeýän eken. Ýöne bir gezek Dykma serdar Hywa gidende, Haýdarguly han Börmä çozupdyr. Obany alyp bilmese-de, köp mal olja äkidipdir, alty sany adamyny hem ýesir alypdyr.

1867-nji ýylda Dykma serdar bu alamana jogap edip, Haýdarabadyň üstüne şowly çozuş edipdir. Säher bilen ýekeje ok atman, gala duýdansyz giripdirler, ähli erkek gebeklini gyryp, aýallary, oglan-uşaklary ýesir

alypdyrlar. Şonda Dykma serdaryň ýanynda 450 atly bar eken. Haýdarguly han Haýdarabada gelende, ýekeje adamam tapmandyr, ýöne Dykma serdaryň yzyndap kowmaga-da gaýra- ty çatmandyr.

Bir ýyldan soň Haýdarguly han Dykma serdara jogap edip, Bama çozupdyr. Alty ýüz adamy ýesir äkidipdir, köp mal sürüpdür. N. I. Grodekow Gökdepe alnandan soňam şol ýesir äkidilen adamlaryň 150-siniň Eýranda bardygyny ýazýar. Spolatbog bolsa şol 150 ýesiriň aýal-gyzlardygyny belleýär.

Dykma serdar ýanyna müň atly alyp, Büjnürde Haýdarguly hanyň üstüne ugraýar. Ýöne han gaty ägä bolup, Büjnürde barýan ýollara garawullar goýan eken. Şonuň üçinem Dykma serdar Goçanda sowulýar. Merdiwanlarys kömegi bilen Piri hem Halwaçeşme galalaryny alýar, diri galanlaryň baryny ýesir sürüp gaýdýar.

1870-nji ýylda Haýdarguly han ölüp, onuň ýerine ýaşajyk ogly han bolýar. Dykma serdar ýanyna alty ýüz atly alyp, Isfaraýna şowly alaman edýär. Köp ýesir, olja alýar. Ol Çilgüzer jülgesi bilen gelyärkä, Similgan atly goşunynyň serdary Ýarmuhammet han duýdansyz onuň üstüne çozupdyr. Ýüz ýigrimi tekäniň kellesini

alypdyrlar, ýüz segsen teke hem ýesir düşüpdur. Munuň üçin Nasretidin şa Ýarmuhammet hany Haýdarguly hanyň ýaş oglunyň deregine Büjnürde han belläpdur. Şondan soň Dykma serdar dolanyp Büjnürde alaman etmejekdigine kasam edipdir, ölýänçä-de şol sözünde durupdyr.

1874-nji ýylda Tähran hökümeti Şuja ed-Döwläni tussag edip, ýerine täze hökümdar iberende, onuň ogly Abdylhasan tekeler gelip kömek sorayar. Gorjawda maslahat geçirilýär. Goçanda alamana gitmäge bir müň iki ýüz atly ýygnanýar. Saýyk galasyna ýetenlerinde Goçandyň naýyby Gahryman han Dykmanyň üstüne çozýar. Söweş birnäçe sagada çekýär. Gahryman han ýeňilýär. Dykma serdar dagy bir müň baş ýüz ýaby olja alypdyr. Abdylhasanam wagtlaýynça Keletä – Nurberdi hanyň ýanyna göçüp gelipdir.

Ruslar 1869-njy ýylda Krasnowodskini eýelän wagtlaryndan beýläk Dykma serdaryň adyny eşidip başlapdyrlar. 1870-nji ýylda tekeler Mihaýlow aýlagyna çozanlarynda, oňa Dykma serdar hem gatnaşypdyr. M. D. Skobelew Türkmenistana gelende bolsa Dykma serdaryň ady şeýle bir meşhur eken welin, M. D. Skobelew munuň soldatlaryna erbet täsir etmeginden gorkup, goşunda Dykma serdaryň adyny tutmazlyk

barada ýörite buýruk çykarmaga mejbur bolupdyr.

1879-njy ýylda Lazarew Türkmenistana gelende, Çekişlerde Dykma serdaryň ýesir çalyşmaga baran ogly Akberdi han bilen duşuşýar. Teke ýesirlerini boşadýar. Akberdi handan Dykma serdara hat iberýär. Metal pul bilen Dykma serdaryň özüne ýüz manat, Akberdi hana hem elli manat aýlyk belleýär.

Lazarewiň haty Aşgabatda bolan maslahatda okalýar. Tekeler uruşmaly diýen karara gelýärler.

Lazarew 1879-njy ýylyň awgustynda ölýär we onuň ýerine general Lomakin bellenýär. Dykma serdar Gyzylyarbadyň hany Sopyhan bilen ilat Gwkdepegalasyna ýygnanýança ruslary saklamak maksady bilen, olaryň arasyna barýar. Ruslar Dykma serdary göz tussagy edip saklapdyrlar. N. I. Grodekowyň tassyklamagyna görä, Dykma serdar ruslara peýdaly maslahatlar beripdir. Gökdepe galasy boýun egmänsoň, ruslar galany topa tutup başlapdyrlar. Şonda Dykma serdar özüniň gala iberilmegini haýyş edipdir, galadakylara uruşmaň diýip töwella etmekçidigini aýdypdyr. Emma ruslar onuň ýaragyny hem elinden alyp, tussag edipdirler. Galany alyp bilmän, yzlaryna barýarkalar bolsa Ýakubow diýen dagystanly bir dilmaç Dykma serdaryň sakgalyndan

tutup silkipdir. Öň ruslar bilen uruşmazlygyň, parahatçylykly gatnaşyk etmegiň tarapynda bolan Dykma serdar şondan soň olaryň ganyň duşmanyna öwrülipdir. Ruslar Bendesene ýetenlerinde ol ýanyň adamlary bilen ruslaryň arasyndan gaçypdyr.

Dykma serdaryň ruslaryň arasynda bolmagy ony ynamdan gaçyrypdyr. Oňa dönük hökmünde garap, obasyny talapdyrlar, Dykma serdar aman sorap, Nurberdi hanyň ýanyna barypdyr. Nurberdi han Garaganda maslahat geçirip, Dtkma serdary dönük hasaplamaly däl diýen karara gelýär. Oňa ruslaryň üstüne çozup, ynjalyk bermezlik tabşyrylypdyr. Dykma serdar ruslaryň üstüne telim gezek şowly çozuşlar edipdir, olara köp maddy zyýanlar ýetiripdir, ençeme soldatlaryny ýok edipdir.

Nurberdi han ölenden soň, Dykma serdaryň täsiri has güýçlenýär. M. D. Skobelewiň 1880-81-nji ýyllardaky ikinji Ahalteke ekspedisiýasy döwründe tekelere, esasan, Dykma serdar ýolbaşçylyk edipdir. Resmi taýdan şeýle diýlip ygylan edilmedigem bolsa, hakykat ýüzünde Dykma serdar tekeleriň baş komanduýuşisi bolupdyr. Maslahatlara köplenç Dykma serdar ýolbaşçylyk edipdir we esasan, onuň pikirine gulak asypdyrlar. Ähli söweş hereketlerine hem şol ýolbaşçylyk edipdir.

1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda Gökdepe galasy alnandan soňam Dykma serdar esli wagtlap ruslara boýun egmän gezipdir. Diňe rus goşunlary Kaka etraplaryna barandan soň, M. D. Skobelewiň ýanyna baryp, atyny-ýaragyny tabşyrypdyr.

Dykma serdar tekeleriň şol ýyl Peterburga giden ilkinji wekillerine (deputasiýasyna) ýolbaşçylyk edipdir.

Dykma serdar iň batyr, is edenli serdar hasaplanypdyr. Ýöne juda öz diýenlidigi, käte adyllygy goldan berýändigini üçin ony beýle bir halamandyrlar.

Dykma serdar gaty uly hem çylşyrymly şahsyýet bolupdyr. Onuň taryhy roluna birtaraply baha bermek mümkin däl. Häzir taryhçylaryň hem edebiýatçylarys arasynda Dykma serdaryň dönüklük edendigi ýa-da etmändigini hakda jedel dowam edýär. Käbiri onuň ruslaryň arasynda barmagyny dönüklük hasaplaýar, käbiri bolsa ol öz ygtyýaryna barmandyr, ony ruslar tussag edip äkidipdir diýýär. Dykma serdaryň bu hereketine hatda onuň öz döwründe hem şunuň ýaly gapmagaşylykly garapdyrlar. Ýöne bir zat aýdyň. Birinji rus ekspedisiýasy döwründe Dykma serdaryň hereketine birmanyly baha bermek mümkin bolmasa-da, M. D. Skobelewiň ekspedisiýasy döwründe onuň uruşmagyň

tarapdary bolup çykyş edendigine, tä iň sosuna çenli söweşendigine şübhe ýok.

Her niçigem bolsa, Dykma serdaryň şahsyýetine her taraplaýyn, adalatly baha bermek, onuň terjimehalyndaky ähli pursatlary nazarda tutmak gerek.

JÜNEÝIT HAN

Jüneýit hanyň hakyky ady Gurbanmämmet serdar bolup, ol 1862-nji ýylda häzirki Tagta etrabynyň Bedirkent obasynda dogulýar. Onuň kakasynyň ady – Hajybaý. Jüneýit han ýomutlaryň orsukçy urugynyň Jüneýit tiresindendir. Onuň ogullary Eşşi bilen Eýmir hem örän edermen ýigitler bolupdyr. Jüneýit han birnäçe wagt öz obasynda kazy we mirap bolup işläpdir.

20-nji asyryň başlarynda Hywa hany patyşa hökümetiniň goldawyna daýanyp, türkmenleriň üstünden hökümdarlygyny berkitmek maksady bilen, olara agyr düşýän ýer-suw we salgyt reformasyny geçirmäge synanyşýar. Şonsuz hem patyşa hökümetiniň kolonialsyýasatyzerarlyhorlukbarynygörentürkmenler ýaraga ýapyşmaga mejbur bolýar. Türkmeniň şeýle agyr ýagdaýa düşmegi, Jüneýit hany orta çykarýar. Ilkibada ol özüniň gowy ýaraglanan garyndaş toparlaryny

töweregine jemläp, serdar adyna mynasyp bolýar. Soňra ownugrak galtamanbaşylaryň, serdarlaryň birnäçesini özüne tabyn edýär, hatda, adalatyň hatyrasy üçin özüniň doganoglanyny-da öldürýär. Şeýle hereketleri bilen ol il arasynda adygyp ugraýar. Öz tiresiniň ady bilen baglanyşykly ony Jüneýit han diýip atlandyryp başlaýarlar. Sebäbi ol öz obasyndaky ilatyň garyp ýa-da baý bolmagyna garamazdan, olaryň ar-namysyny, hak-hukugyny goramagy başarypdyr. Jüneýit hanyň adalatly taraplary barada ilat arasynda aýdylýan gürrüňler köp. Şolaryň birinde şeýle diýilýär: «Bir gün Jüneýit hanyň ýanyna ýomutlaryň uşak urugyndan bir pukara gelipdir. Ol: – Alty ýyllap baýyň dowaryny bakdym, keýwanym hem şolaryň gapysynda hyzmat etdi, indem dogmamyz ýetişdi, öýli-işikli etmek üçin mal-teňňe gerek diýsem, ýeňsesi bilen gepleşýär – diýip, hana arz edipdir. Onda Jüneýit han: – Näme üçin öňräk gelmediň? – diýipdir. Ol: – Hudaýlygymy sözleşem, şol baý siziň bilen gatnaşykly bolansoň çekindim – diýip jogap berýär. Onda Jüneýit han: – Özünden ejizi ynjdýan bolsa, iki gözümiň birem bolsa, menden şoňa eglişik bolmaz. Onda şeýdýäs, alty ýyllyk hakyň üçin baý gyzyny seniň ogluňa berer. Häzir men seniň üçin birküç adamy sawçylyga iberjek. Aýalyň hyzmatynam

öýüne ýetip ýetmänkäň üzülüşer ýaly ederin. Bu gürrüňe agzy uçuklan pukara zordan gürrüňini düşündiripdir. Ýöne han gürrüňi çagalatmandyr: – Bar-da toý gamyň bilen boluber, saňa, täze guruljak ojaga gyýa göz bilen garamaga milt etse, men şol baýa ärmemmet diýerin – diýipdir».

1912-13-nji ýyllarda Hywa hany patyşa hökümetiniň kömek bermegi netijesinde türkmen obalaryndaky gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin harby ýöriş geçirýär. Jüneyit han bolsa türkmenleri töweregine jemläp, olara garşylyk gerkezýär. Indi Jüneyit hany diňe türkmenler däl, eýsem, Hywa hökümetiniň alyp barýan syýasatyndan nägile bolan özbekler, garagalpklar, gazaklar hem işjeň goldapdyrlar. Ol halkyň bähbidini hiç bir zada çalyşmandyr. 1913-nji ýylda türkmenleriň ýaraglanan topary 15 müňe ýetipdir. Türküstandan patyşa Russiýasyny gysyp çykarmakda Juiýeýit hanyň uly daýanç boljakdygyna käbir daşary ýurt hökümetleri hem oňat düşüniplerler. Şoňa görä-de 1914-nji ýyldan başlap Juiýeýit hanyň ähli alyp baran işlerine ilki german-türk, soňra bolsa inlis-türk razwedkasy goldaw berýär.

1916-njy ýylda Hywa hanynyň eden-etdiligi, patyşa Russiýasynyň kolonial sütemi diňe bir türkmenleriň

däl, eýsem özbekleriň, garagalpaklaryň we beýleki halklaryň hem halys degnasyna degýär. Hywa hany ýerli halkyň namysyna degip, hatda ýetişen gyzlary zorluk bilen alyp, öz köşgüne getirmäge çenli baryp ýetýär. Şonuň üçin Jüneýit han Türkmeniň ar-namysy üçin ykjam aýaga galýar. Ony goldaýan toparlar has köpeliýär. Sebäbi ol her bir meseläni akyllly we adalatly çözmegi başarypdyr. Jüneýit han gerek ýerinde näçe gazaply bolan-da bolsa, yslam dininiň we şerigatyň düzgünini dogry hem berk ýöredipdir. Bu meselede ol Han işan bilen bilelikde hereket edip, Hywa hanlygyny, başarsa, bütin Türküstany rus basybalyjylaryndan azat etmäge synanyşýar. Ýöne bu meselede Hywa hany Isfendiýar belli bir derejede päsgel berýärdi. Onuň etmişlerl zerarly, özbekler, garagalpaklar häli-şindi Jüneýit handan kömek sorap, arz edip gelýär eken. 1916-njy ýylyň ýanwarylda Hojailidäki özbekler özleriniň nägileliklerini aýtmaga Hywa gelende, Isfendiýar han olary tussag edýär. Hojailiniň ýaşululary kömek sorap, Jüneýit hana ýüz tutýarlar. Ol hem 3 müň atly nöker bilen Hywa galasynyň sebitine gelip, tussag edilenler bir gije-gündiziň dowamynda boşadylmasa, paýtagta girip, ählisini derbi-dagyn etjekdigini Isfendiýar hana duýdurýar. Gepleşik netije bermänsoň Jüneýit han

diýenini hem edýär. Isfendiýar hany bolsa tagtdan düşürýär. Emma patyşa admipistrasiýasynyň bu işe goşulmagy bilen ol ýene-de öz tagtyna geçirilýär. Jüneyit han bolsa ondan 60 müň manat hun alyp, ýene-de yzyna dolanýar. Ýöne ýurtda halk gozgalaňy barha möwç alýar. Gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin general Galkiniň ýolbaşçylygynda jeza beriji otrýad türkmen obalarynyň içinden ot we gylyç bilen geçýär. Bu gyrgynçylyk ilat arasynda häli-şindilerem «Galkin ýyly» diýip ýigrenç bilen ýatlanylýar.

1916-njy ýylyň gozgalaňy basylp ýatyrylandan soň, Jüneyit han Owganystana gidýär. 1917-nji ýylyň sentýabrynda ol Owganystandan yzyna dolanyp gelende, ýurtda ýagdaý düýpgöter üýtgäpdi. Hywada wagtlaýyn hökümet Isfendiýar han bilen bilelikde halkyň rewolýusion hereketine garşy aýgytly göreş alyp barýardy. Jüneyit hanyň ozalky alyp baran ähli göreşi rus kolonizatorlaryna we Isfendiýar hanyň eden-etdiligine garşy gönükdirilen bolsa, indi wagtlaýynça olar bilen umumy ylalaşyga gelip, Sowet häkimiýetine garşy göreşmeli bolýar. Bu ýagdaýda Isfendiýar han hem Juiýeýit hanyň güýjüne daýanmasa, ýurdy özbaşdak dolandyryp biljek dälidi.

Hywa tagtynda başga bir han otursa-da, hakykatda

1918-20-nji ýyllarda бүтін Hywa hanlygyny Jüneyit hanyň özi dolandyrýar. Her beglikde öz adamlaryndan ýörite wekil goýýar. Ol berkarar eden tertip-düzgünine tabyn bolmadyklara dözümlü darapdyr. Hut şonuň üçin Jüneyit hanyň ýurdy dolandyran döwründe ogurlyk, talaňçylyk, günäsiz adamy öldürmek, esassyz nika bozmak ýaly türkmençilige mahsus bolmadyk hadysalar bolmandyr. Şol döwri gören ýaşulularyň aýtmagyna görä, hemme zat ýatan-ýatan ýerinde, hiç kim kişiniň zadyna birugsat el degirmändir.

1918-nji ýylyň baharynda Bedirkent obasynda başlanan ilkinji elektrostansiýanyň gurluşygy soňy bilen hanyň raýatyndakylary yşyk bilen üpjün etmeli eken. Ol özüniň manatlyk teňňe puluny çykardýar we salgyt sistemasyny girizýär. Bu, elbetde, özbaşdak türkmen döwletini döretmäge bolan synanyşygyň alamatydyr.

Hywa hany Isfendiýar eden-etdilige ýüz urup, halkyň nägileligini gazanýar we Jüneyit hanyň geçirýän çärelerine päsgelçilik döretmege synanyşýar. Şonuň üçin 1918-nji ýylyň 30-njy oktýabrynda ol Jüneyit hanyň görkezmesi boýunça özüniň «Nurullabaý» köşgünde öldürilýär. Onuň ýerine Isfendiýaryň kiçi dogany Seyit Abdylla töräni tagta çykarýar. Emma ähli häkimiýet Jüneyit hanyň elinde jemlenýär: Ol Angliýa,

Türkiýe, Owganystan, Eýran, Buhara we Türküstanyň ähli künjekleri bilen aragatnaşyk saklaýar.

1918-nji ýylyň 25-nji noýabrynda Jüneyit hanyň Dörtgülde Sowet häkimiýetini agdarmak üçin eden hüjümi şowsuz gutarýar. Ol 1919-njy ýylyň 9-njy aprelinde Tagta etrabynda Sowet häkimiýeti bilen parahatçylykly ýaşaşmak baradaky ylalaşyga gol çekýär. Gol çekişligiň yz ýany amatly pursatdan peýdalanyp, Zakaspi frontunyň ştaby front üçin 700 atly nöker ibermegini Jüneyit handan haýyş edýär. Emma Jüneyit han bu haýyşy kanagatlandyrmak islemändir. Eger kömege iberäýende-de, köp mukdarda ok-ýarag talap edipdir. Üstesine-de, kömege iberiljek atlylary musulmanlaryň, aýratynam Oraz serdaryň we Eziz hanyň garşysyna ulanmaly däldigini duýdurýar (ol Eziz han bilen ýakyn aragatnaşykda eken). Sowet häkimiýetiniň wekilleri bu teklibi kabul etmeýär.

1920-nji ýylyň 22-23-nji ýanwarynda Bedirkentde we Gazawatda Gyzył Goşun bilen bolan aýgtyly söweşden soň, Jüneyit hanyň atlylary öz maşgalalary bilen guma – Akjaguýy diýen ýere çekilýär. 1921-nji ýylyň aprelinde Han işanyň ýolbaşçylygynda Owganystandan, Şyhym Sülgüniň ýolbaşçylygynda bolsa Eýrandan 3 müň tüpeň, 54 müň ok, birnäçe pulemýot we başga-da

dürli harytlar ýüklenen kerwen gelýär. 1924-nji ýylda Garagumda Palçykly diýen ýerde ornaşan Jüneyit hana Owganystandan ýene-de 270 düýe ok-däri, ýarag we başga harytlar gelýär. Şol ýylyň ýanwarynda ol Daşhowuz, Maňňyt, Şabat, Gazawat, Haňka ýaly etraplary eýeleýär we Hywa howp salýar. Emma Gyzył Goşunyň jemlenen uly otrýady Jüneyit hanyň toparyna güýçli zarba urandan soň, ol ýene-de guma çekilmäge mejbur bolýar.

Sowet häkimiýetiniň wekilleri Garagumda ornaşan Jüneyit han bilen özara ylalaşyga gelmek üçin gepleşikler geçirýär. Oňa G. Atabaýew, N. Aýtakow dagy hem uly sarpa goýupdyrlar. Halk Komissarlar Soweti 1925-nji ýylyň 4-nji apreliňdäki karary bilen onuň emläginiň we graždan hukugynyň eldegrilmesizdigini ykrar edýär. Jüneyit hanyň garamagyndaky adamlar üçin 5 müň gektar ýer bolup berip, olary üç ýyllap salgytdan boşatmak we pul kömegini bermek hem göz önünde tutulýar. Emma Jüneyit han ylalaşyga girmändir. Ylalaşyga gelmän akyllý iş edipdir. Jüneyit hanyň mamladygyny soňky wakalar görkezdi. Sebäbi Gaýgysyz Atabaýewiň özi hem totalitar düzgüniň pidasy boldy.

1927-nji ýylda Jüneyit hanyň Sowet häkimiýetine garşy Ýylanlynyň töwereklerinde alyp baran birnäçe

söweş hereketleri şowsuz gutarýar. Şondan soň, 1928-nji ýylyň iýun aýynyň aýagynda az sanly nökerleri bilep Eýrana geçýär. Soňra 1929-njy ýylda Owganystana göçüp, Hyrat welaýatynyň obalarynda türkmenleriň arasynda mekan tutýar we 1938-nji ýylda şol ýerde aradan çykýar. Eşşiniň iki ogly Elem serdar bilen Saýer Hyrat şäherinde ýaşaýar. Eşşiniň uly ogly Taýça soň Ekрана göçüpdir we şol ýerde aradan çykypdyr. Taýçanyň 4 ogly häzir Eýranda ýaşaýar.

Jüneýit han käbir ýagdaýlarda kem-käs öte geçen-de bolsa, umuman, onuň alyp baran işleri adalatly we külli türkmeni birikdirip, bitewi özbaşdak döwlet döretmäge edilen synanyşyk bolupdyr. Ol daşary ýurtlarda bolanda-da öz ýany bilen gidenleri hor-zar etmändir, türkmen adyny belent tutupdyr.

KEÝMIR KÖR

Owazadar bolup älem-jahana,
Öz ilinde hökmi ýerän rowana,
Eýýamynda ganyň geldi amana,
Keýmir atly sahypkyran geçipdir.
(Zenuby).

Türkmen taýpalarynyň biri bolan tekeler hem beýleki kowumdaş taýpalar ýaly agyr günleri başyndan geçirýär. Halk arasynda:

Gökdere, Çagyldyr tekäniň jaýy,

Oýukly, Sopuda köp gezer baýy,   1

Torgaýyň çömmügi, Süntüň süýrüsi,

Bezirgen jülgesi, ýeriň niresi.

Çardagly-Çandybil – Kämil ýaýlasy,

Balkan dag, Garagum – sansyz galasy –

diýlip, tekeleriň gadymy kül döken mekanlary barada söhbet açylýar. Bu şygryň «Çardagly-Çandybil – Kämil ýaýlasy» diýen setirlerinde agzalýan ýerler Balkan daglarynyň demirgazyk-gündogar taraplary, ýagny Çarwa we Kämil atly otluk hem-de suwluk ýaýlalar bolmaly. Legendar gahryman Görogly begiň mskany hem şu ýerler bolupdyr. Teke türkmenleriniň elmydama diýen ýaly baş hanlary (ýöne olar serdar ornunda) we hanlyklary bolupdyr. Horezm şalary wagtynda-da, ondan öň hem, soň hem tekeler Garagumy talaňçylardan, gelmişeklerden gorapdyrlar, özleri hem Gökdepe (Ahal), Tejen, Mary, Balkan, Sarygamyş we Was sebitlerinde ýaşapdyrlar. Horezm

şalary, Hywa hanlary bilen hem Merkezi Garagumuň üstünden Eýran tarapdan hiç hili ýagy goýbermezlik şertnamasy esasynda ýaşasypdyrlar. Bu ýagdaý tä Hywa hany Mädemin syndyrylýança (1855) saklanypdyr.

Musulmanlara Çingizden (Temuçin, Žeňgiz) hem on esse zyýat zowal ýetiren patyşa Teýmirleň (Teýmir agsak – ölmeziniň önüsyralarynda musulmançylygy kabul edýär) Garagumuň üsti bilen Köneürgenje we Bedirkende göçmekçi bolanda, Aman han Döwletýar beg oglunyň, baştutanlygyndaky teke türkmenleri uly uruş edýärler, edil Gökdepe (gala) urşundaky ýaly söweşip gyrylýarlar. Soňra Teýmirleň ol ýerleri basyp alanson, külli tekäni tüketmek maksady bilen olary Hytaý serhedindäki ot-çöp bitmeyän, tozanly, ýel öwsüp ýatan şor ýere – Taklamekana sürgün edýär. Tekeler bu kapyryň gazabyna griftar bolup, Taklamekanda, Nurgarabaýyr dagynda, Kermenede, Kelif-Uzboýuň ýakasynda, Antguýuda (Owganystanda), umuman, dört asyra golaý ýurdundan aýraçylykda ýaşayarlar.

Olar Antguýudakalar 1712-nji ýylda Hojanepes batyryň maşgalasynda bir dogma dünýä inýär. Oňa Keýmnr (aňladýan manysy gaýtmaz, dönmez, göni, sowulmaz) diýip at goýýarlar. Döwletmämmet Düýegöz Orazmämmet ogy şol wagt tekeleriň ýaşulusy bolupdyr.

Keýmir onuň terbiýesinde kämilleşýär. Şirgazy hanyň söwer dosty Döwletmämmet Düýegöz aga Şirgazy handan ygtyýar alyp, 1719-njy ýylda külli tekäni Wasa göçürip getirýär. Şonda Keýmir ilki öz tireleriniň, soň utamyş urugynyň serdary, soňam Döwletmämmet Düýegöz aganyň baş serdary, orunbasary ýaly wezipelerde halkyna hyzmat edýär.

Şirgazy hanyň ölüminden (1728) soň kadakanunlaryň üýtgänligi, şertnamalaryň bozulanlygy, Wasa çekilen aryk-ýaplaryň gömlüp, suwunyň kesilendigi hem-de özüniň gaty garrandygy sebäpli, Döwletmämmet Düýegöz aga Öli diýerler ol kişä, ýaş togsandan aşansoň» diýen halk pähimine eýerip, ýaşululygy Keýmire tabşyrýar. Ol Wasda durarlyk galmandygy üçin gadymy mekana – Ahal we Merkezi Garaguma dolanmagy maslahat berýär, özi bolsa köp wagt geçmänkä şol ýerde aradan çykýar. Emma Ahala gelseler, baryp Horezmiň paýtagty Köneürgençden Hywa geçmezinden 40-50 ýyl öň Ýemreli oýundan ýemreliler, Alili oýundan bolsa alililer Horezm şalary bilen tersleşip, bu ýere gelipdirler we Eýrana raýat bolupdyrlar.

Tekeler bolsa Tejen – Üçburç, Ýolbarsly sebitlerinde mesgen tutunyp, Damla, Ýerbent, Kyrkguýy, Mamur,

Garryçyrla, Kurtuş sebitlerinden tä Balkan ýakalaryna çenli ýaýraýarlar. Emma Eýranyň dikmeleri – Etek galalarynyň baş hany Ugurly gazak (ýemreliniň gazak tiresinden), Mary welaýatynyň baş hany Baýramaly han (şyga, gajarlaryň hany) we Eýran hanlyklary birleşip, tekeleri ýene-de sürgünde bolan ýerlerine kowmak isleýärler. Olar Eýran goşunlary bilen goşulyşyp, çarwa tekeleregünbermeýärler. Ýogsam, şol garyndaştaýpalara Ahal, Tejen, Balkan, Was sebitlerine çenli münlerçe ýyllykdaky gadymy gonamçylyklarynyň ýatandyklary-da aýdylýar. Emma olar eýranly zalymlaryň penjesinde bolandyklary üçin öz garyndaşlarynyň üstüne ýykgyncylykly çözüşler edýärler.

Keýmir öz orunbasary Annaseýit wekili (çeltek-ýagly), Amandöş, Esenoglan ýaly serdarlary, Annaöwez (gyzylgöz – ýalyňaýak) işabaşyny (goşun serenjamçysy), onbegileri, atalyklary, ynaklary (geňeşçilerini) çagyryp maslahat geçirýär.

Görogly soltandan (8-9-njy asyr) tä Şirgazy han zamanyna çenli 18 sany baş hanlygyň gowgaly günlerini, Teýmirleň bilen bolan çaknyşykda «Biz diňe Hakdan gorkýarys. Horezm şalary bilen ähtimiz bar, «Ähtinden dänen nembez (nesilsiz) bolar» diýipdirler. Şonuň üçinem sizi Garagumuň üsti bilen goýbermeris...» diýip,

uruşdan öň gepleşik geçiren teke begi Aman hanyň sözlerini, özüniň atasy hasabynda, uly ilniň hem sahaba hökmünde garan, hormatlan ýaşulusy Döwletmemmet Düýegöz aganyň «Biz hiç haçan, hiç kime degmedik, degendenem gaçdyk, ýöne ýaý boýy gaçdyk»... diýip, aýdan nesihatlaryny ýatlan Keýmir geçmişini, häzirki we geljekki ýagdaýlaryny paýhas eleginden geçirýär. Baryp, Wasda oturýarkalar ençeme gezek gaça uruşlar eden duşmany Nedirguly awşaryň 1736-njy ýyllarda Hywa hanynyňkyda tussagdaka özi bilen dostlaşyşy (şol wagtlar Keýmir utamyş urugynyň serdary), onuň özüni boşatdyrmak üçin özelenip ýalbaryşy, Döwletmemmet Düýegöz aganyň üsti bilen Nedirguly awşary tussaglykdan boşadyşy, onuň Keýmir bilen eden ähtnamalary, emma Eýrana şa bolansoň, biwepalyk edip, häli-şindi çapawulçylykly çozuşlar edip durmagy maslahata ýygananlary oýa batyrdy. Emma olar hiç haçan Eýrana tabyn bolmandyklary we geljekde-de bolmajakdyklary barada bir çukura tüýkürip, pikirlerini çugdamlaýarlar.

Tekeler Balkan eteginde oturanlarynda Eýran leşgerleri ençeme çozuşlar edýär. Olaryň geljegini aňyp, çagalaryny, aýal-gyzlary, garrylary Kurtuşbaba eltip, yzlaryna dolanyp gelip eden söweşlerinden soň köp

heläkçilik çekip, ýeňlen duşmanlaryň Garagum çölüne çozuşlary azalýar. Emma şol wagt Büjnürt hanynyň baştutanlygynda öz raýaty bolan Ahal arkajyndaky we Etek galalaryndaky türkmen taýpalarynyň mejlis-maslahatlary köpräk çagyrylypdyr. Olar tekeleri Garagumdan kowup çykarmagyň kül-külüne düşýärler.

Keýmir kör Garagum çölünde ahyrky gaçybatalga diýip, deňziň demirgazyk gaýrasynda Aýkölün töwereginde bir goluň daşyna ojar-gum aralaşdyryp berkitme-gala hem gurýar. Soň-soňlar onuň ojarlary çüýräp, guma garylyp gidipdir. Olar köp ýerlerde şeýle berkitmeleri gurýarlar.

Büjnürt hany Kesarkajyň, Ahal we Etek galalarynyň hanlyklary bilen geçirmekçi bolýan uly maslahatyna Garagumda mesgen tutan teke türkmenleriniň serdary Keýmiri-de çagyryýar. «Çagyrylan ýere irinme...» diýen nakyla eýerip, Keýmir hem maslahata barýar. Ýygnakda ençeme düşündiriş we guramaçylyk işleri hakynda gürrüň edilýär. Soňra gala hanlary öz ýagdaýlary barada aýdýarlar. Ahyrsoňy Büjnürt hany Keýmire ýüzlenýär:

- Keýmir teke, siziň watanyňyz – ýurduňyz nire?
- Han hezretleri, biziň mekanymyz-ýurdumyz Garagum çölüdür.

– Onuň belli orunlary-şäherleri haýsylar?

– Belli orunlarymyz – şäherlerimiz: Kurtuş, Zäkli, Üñüz, Ýerbent, Garryçyrla, Üçburç, Ýolbarsly, Damla hem beýleki ownuk şäherlerdir.

– Galalaryňyz haýsylar bolar?

– Galalarymyzam Hatapgala, Galtakgala, Akjagala, Gyzyljagala, Çeltekala, Şeytangala hem başgalar, han aga!

Keýmir sözüniň üstüni ýetirip, Garagum çölüniň giňdigi, onuň bir ýanynyň Hywa, ýene bir ýanynyň Buhara emirligi, beýleki bir tarapynyň Maňgyslak bolup, tä Gazak ýurduna çenlidigi, uzyn tarapynyňam Eýran şalarynyň ýurdudygy hakynda aýdýar. – Şol aralykda biziň ilimiz çarwaçylyk-maldarçylyk bilen meşgullanyp, mallarymyzy, mal önümlerimizi goňşy weläatlara eltip, galla hem beýleki harytlara çalyşýars. Biz hiç bir şalyga, hanlyga – häkimiýete garaşly däl, öz ygtyýarymyzda, özümizi özümüz dolandyryýars. Hiç kime zyýan bermeýäris, gaýtam ýagşylyk edýäris, ýalançylyk, erbetçilik bolsa iň ýigrenýän zadymyzdyr, han aga! – diýýär.

Keýmiriň batyrgaý sözlerini diňläp, Ugurly gazak äsgermezlik etjek bolýar:

– Keýmir kör, bize argyşa gelen tekeleriňizden habaryňyz barmy? Biz olary horlap, aýallaryny-da basgylapdyk diýende, Keýmir kör tarsa ýerinden turup, gazap bilen Ugurly gazaga (hana) ýiti nazaryny dikýär-de, başyndaky telpegini ýere patladyp urup, onuň üstünde lampa oturýar. Onuň bu hereketini synlan Büjnürt hany Ugurly hana garap: «Kör tekäniň telpeginiň üstünde oturmagynda bir gep bar» diýen. Soňra ol Keýmire garap:

– Seniň näme aýtjak zadyň bar, belki ýatdan çykaransyň, ýene-de aýtjak zadyň bolsa aýt? – diýýär. Ol bolsa:

– Meniň aýtjak sözüň ýok, maňa söz galmady – diýýär. Eýran şasynyň zor salmagy bilen Pendi, Şeýhi-Jüneýdi (Guşgy) giňişliklerinde ýaşaýan türkmenler kem-kemden gysylyp, Mara göçürilip getirilýär. Şol ýyllarda Murgap derýasynyň ýakalary Eýrana garaşly bolan.

Hemişe-de teke türkmenlerini halamadyk Baýramaly han tekeleri gelen ýerlerine kowmak üçin her hili pyssy-pyjurlyklar edýär. Marynyň aýagynda oturan teke çarwalaryny talap, azar ýamanyny berýärler, hatda oğlan okadýan mollany-da, okaýan oğlan-gyzlary-da

horlap, olaryň namyslaryna degýärler. Oglanjyklaryň ujdyny kesmek ýaly ynsanlykdan çykmalardanam gaýtmaýarlar.

Bu ýagdaýdan soň Garaguma ýaýrap oturan tekeleriň ähli aksakgallaryny we serdarlaryny ýygnap, Keýmir uly mejlis-maslahat geçirýär. Şonda Baýramaly şyganyň öz edişindenem beter etmeli, olary talamaly diýip çykyş edenler-de bolýar. Birnäçesi bolsa gyssanmazlygy, öz wagty, ýeri gelende ar almagy, halkda günä ýokdugyny, eger häzir uruş edilse, ýene-de halka uly zyýan ýetmeginiň mümkindigini maslahat berýärler.

Keýmir bolsa teke türkmenleriniň hiç haçan alamançylyk etmändigini, diňe öwezine alamançyltk edendigini, onda-da aýal-gyzlary ýesir almandygyny düşündirýär. Ol onsoň Amandöş (öz baş serdary) serdaryň, Annaseýit wekiliň (orunbasary) we beýleki akyldarlaryň çykyşlaryny diňläp, kömek sorap Hywa hanyna ýüz tutmagy makullaýar. Muny hemmeler goldaýarlar.

Annaseýit wekiliň baştutanlygynda baş sany adam Hywa hanynyňka we Hywa hanynyň teklibi boýunça soňra Buhara emiriniňkä baryp, Keýmiriň haýyş-towakgallaryny ýetirýärler.

– Horasan welaýatlary Jengiz hanyň ýörişlerinden öňem türkmen taýpalarynyň ýurdudy, hatda ondan aňyrdaky zamanlarda-da olaryň ýaşan watanydyr – diýip, Buhara emiri Şamyrat Welnamy maslahatda aýdýar. Olar ýene-de bir aýyň dowamynda sähetli günü duşuşmagy karar edýärler. Garagum sährasyna goşun çekip ugraýarlar.

Amandöş serdaryň baştutanlygyndaky Keýmir körüň goşuny-da ýola düşüp, olar Dänew bilen Baýramalynyň ortalaryndaky gadymy Uzboýuň akgyt ugrunda ojar tokaýlarynyň arasyndaky Köpguýy diýen oýda duşuşýarlar. Dem-dynç alansoňlar salkyn bilen Baýramala ugraýarlar. Baýramala menzil ýarym galanda düşläp, gijöýläň ýene ýola düşýärler. Gije il ýatyp, it uklanda Baýramalynyň 10-11 çakrym (1,06 km-e deň) golaýynda düşleýärler. Amatly ýerde jaýlaşansoňlar dessine işe girişýärler. Hywa hanynyň, Buhara emiriniň hem Keýmir körüň her biriniň saýlama nökerlerinden 200 (jemi 600) atlyny jemläp, Baýramaly hanyň üstüne hut şol gije ugradýarlar.

Olaryň gijäniň bir wagty duýdansyz dökülmegi Baýramaly hanyň gahar-gazabyny ýetjek derejesine ýetirýär. Çapawul atlylar aldym-gaç urşuny edip, käte yzlaryna serpigip, gaça uruş edýärler. Çapawullar şol

gidişlerine bellenen ýere daňdanlar – namaz wagty gelýärler. Keýmiriň we Hywa hanynyň goşunlary ertir namazyny okap ýetişiň, öz orunlarynda taýýarlykly duran bolsalar, Buhara emiriniň goşuny namaz okap ýetişmändir. Şonda Welnamy ymamyna garap: «Gysga süre saňa ne kyldy..?» – diýip käýýäpdir.

Şunlukda, hersi bir gapdaldan, Keýmir bolsa çat garşysyndan çykyp, Baýramalynyň goşunlaryny dargadýarlar we köpüsini ýesir alýarlar. Baýramaly han ahyrsoňy ýaraglaryny taşlap, nökerleri bilen tabyn bolýar. Olar ýesirleri bilen bilelikde Baýramaly şygany önlerine salyp, şäheriň çetinden baranlarynda ilat ýaşulularyň baştutanlygyda olary duz-çörekli garşylap, Baýramalydan dynanlaryna begenýärler.

Baýramalynyň özüni bolsa бүтін şähre aýlaýarlar. Keýmir kör şonda burkaz, aýmak, owgan, haryn, salyr, saryk, soltanyz ýaly ençeme ýerli türkmen taýpa-tireleri bilen hiç hili öjüniň ýokdugyny, emma Baýramaly şyga bilen öçludiklerini, bu betbagtçylygyň esasy günäkäriniňem hut Eýran dikmesi Baýramaly şygadygyny aýdýar. Olar Baýramalydan dynansoňlar Maryda türkmen begligini döredip, ony Hywa – Buhara tabyn edýärler. Alnan baýlyklary, oljalary, hatda eýer-esbapdyr ot-iýmlere çenli täze döredilen

beglige tabşyrýarlar. Baýramaly hanyň hanlygyna degişli baýlyklaryň ählisini hasaplaýarlar, eýranly baý şygalaryň artyk baýlyklaryny-da döwlet haýryna alýarlar. Şygalary hem birnäçe kakabaşlary maşgalasy, mal-garasy bilen Buhara, ýagny Amyderýa bilen Syrderýa aralygyna sürgün edýärler. Myhmanlary ugradyp, Keýmirem gaýdansoň, Annaseýit wekil 100 atly nöker bilen bir aýlyk galýar we täze begligi tertip-düzgüne salmaga kömek edýär. Bu waka 1785-nji ýylda bolýar. Şol guralan türkmen begligi 1785-nji ýyldan tä 1855-nji ýyla, Hywa hany Mädeminiň Sarahs urşundaky ölümüne çenli dowam edýär. Bu ýerde türkmen begliginiň döredilenini eşiden Büjnürt, Maşat hanlary öz janlaryny saklap bilselerrazy bolupdyrlar. Baýramaly han ölensoň, ol hakda her hili masgaralaýjy goşgular düzülipdir. Şolaryň biri-de şol döwürlerde ýaşan Gara şahyryň Maru-şahu-jahan hakyndaky «Seniň üstüňde» atly şygrydyr.

Baýramaly han tutulyp, ýoklanandan soňra Annaseýit wekil «Garagum çarwalarynyň guşluk tarapy Owganystana barýança giňän ýaly bolaýdy» diýipdir.

Şol ýylyň tomsunyň ahýrlarynda Ugurly han üç günlük uly toý tutjakdygy hakynda çar tarapa habar ýollaýar. Ol obadan ep-esli açyklykdaky toýhanasynda

iki sany örügöý (ak öý) tutup, olaryň içipde gelin-gyzlary oturdýar.

Toý habaryny eşiden Keýmir bolsa ähli ýaşululary ýygnap (Büjnürt hanynyňkyda bolan maslahatda Ugurly hanyň aýdan sözlerini ýatlap), indi ar-namysdan çykmaga wagtyň gelendigi hakynda maslahat edýär. «Arym köýenden, imanym köýsün» diýipdirler, ar-namysyň astyndan çykalyň!» diýip sözünü jemleýär. Soňra Keýmir serdarlaryny çagyryýar, olaryň her haýsyna gerekli nökerleriň, azyk-suwluklary ýüklär ýaly düýeleriň sanyna çenli aýdýar. Olar şondan soň 25 günü geçirip, 26-njy gün jemlenip, öýle namazyny okap, günü gijikdirip ýola düşýärler. Ýolbelet diýip üç adamy getirýärler. Keýmir olary synlap, sözleşip, olaryň birine ýüzlenip: «Taňňym (Taňňy Göbe – amaşa), sen taparsyň, öňe düş!» diýipdir. Keýmir dagy Ahalata (Ahalbaba, Akhalata, Akhalbaba) gonamçylygynyň bir menzil ýeňsesinde Dünölen guýusyna barýarlar. Gijäniň ýarymynda 100 atlyny eýýäm toýunyň bir günü geçen Ugurly gazagyň üstüne çapawulçylyga ugradýar we olara Ugurly hanyň gelnini hem gyzyny alyp gelmegi buýurýar. Özleri-de Dünölenden atlaryny, düýelerini suwa ýakyp, çeleklerini, meşiklerini doldurýarlar. Guýynyň agzyna gyzgan-ýylgyn, ojar-çerkez ýaly çöp

basyp, üstüne-de keçe ýapyp, mazaly örtüp, gum bilen gömýärler. Özleri-de guýynyň demirgazyk, gündogar, günbatar taraplaryny gurşap ýatýarlar.

Daňdanlar baran atlylar Ugurly hanyň gelni bilen gyzyny alyp, gün doganda Dünňölene gaýdyp gelýär.

Ugurly gazagyň kowgy atlylary guşlukdan günorta çenli ýol geçýär. Olaryň gözi guýynyň agzyna düşende guýy gömlüpdür diýip düşünýärler. Şol ýerde bolan çarwa urşunda (taýakly, gamçyly uruş, eger gylyçly garaw gaýtarsa, ýarag ulanmaly) olar aman diläp, ellerini galdyrýarlar, käbirleri bolsa gaçýarlar. Ýesirleriniň at-ýaraglaryny alyp, ýaralylarynyň ikisini bir ýaba mündürüp, şol gije obalaryna ugradýarlar we olara il-gün bilen işleriniň ýokdugy, Ugurly hanyň gedemligi barada aýtmaklaryny pugta tabşyrýarlar.

Keýmiriň atlylary şol gije Dünňöleniň agzyny açyp, mallaryny suwa ýakyp, gaplaryny suwdan dolduryp, ertesi irden yzlaryna tarap ýola düşýärler. Iki meizil ýöränsoň, Ugurly hanyň iberen töwellaçy ýaşululary yzlaryndan ýetýär. Keýmir aga olaryň töwellalaryny kabul edip, gelni bilen gyzyny gaýtaryp berýär. Soňra olara:

– Biziň ýemreli garyndaşlar bilen hiç hili adawatymyz

(duşmançylygymyz) ýok, emma Ugurly gazak bilen öçli bolduk, ýagny Ugurly gazagyň özüniň sözi bilen şeýle bolduk. Şoňa görä-de «Deňleşen depe aşmaz» diýlişi ýaly, onuň özi bilen deň boljak däl, siziň töwellaňzyzy il-günüň hatyrasyna kabul edýäris – diýipdir.

Keýmir kör şol wagtlar 73 ýaşlaryndaky garry, sagdyn ýaşuly eken. Soňabaka tekeleriň mallary köpelyär. Olar Balkan daglarynyň demirgazyk-gündogar taraplaryna – Çarwa we Kämil ýaýlalary ýaly otluk, suwluk ýerlere ýaýraýar.

Keýmir agany külli türkmen özleriniň aksakgaly, howandary hasaplapdyr. Ol bir ýany Balkan, beýleki bir ýany Sarygamyş çöketligine, Was sebitlerine çenli göçüp-gonup ýören, şeýle hem oturymly taýpalara janpena bolýar. Onuň özi-de, nökerleri-de çarwa durmuş obrazynda ýaşapdyr.

1788-nji ýylda 76-77 ýaşyda Keýmir serdar ýaşululygy öz oruntutary Annaseýit wekile tabşyrýar. Elbetde, onuň ornundan aýrylmagyna razylyk bermeyärler. Emma Keýmir şol mejlis-maslahat toýunda dirilikde öz ornuny laýyk adama tabşyrmagyň miýesser etmeginiň uly bagtdyny, bu zeýilli ýagdaýyň aňsat-aňsat ýetdirmeyändigini özüniň hem gaty garrandygy,

80 ýaşyna golaýlandygy gaýtam, muňa begenip, has tutumly toý tutmalydygy baradaky çykyşyndan soňra Annaseýit hem başgalar-da muňa razy bolýarlar.

Keýmir bolsa 1790-njy ýyllarda kowum-garyndaşlary we beýleki çarwalar bilen Maňgyslagyň Hook diýen etrabyna barýar, şol ýerde 1800-nji ýylda aradan çykýar.

Keýmir oglanka tyg degmegi zerarly onuň bir gözüne şikes ýeten eken. Emma ol soň-soňlar gutulyp gitse-de, yz galanlygy sebäpli onuň oglanlykdaky Keýmir kör lakamy galyberýär. Aslynda onuň gözi kör bolmandyr.

Keýmir aksowult at ýüzlüräk, göz damarlary çylgym-çylgym gyzgylt, goýungöz, ýiti nazarly, uzyndan ýogyn boýunly, uly süýri kelleli, erinlek, eginlek, iri süňkbaşly, at ýeňseli, demirbeden, şir ýürekli, akyl-paýhasly, mylakatly, at üstündekä aýaklaryny üzeňňiden aýranynda ýere ýeteňkirleýän, päk ýürekli, ynanç-ygtykatly, namazly-täretli, syratly, pespäl, şahyrana, dilewar kethudadyr.

Onuň ýedi ogly, bir gyzy bolan. Olar Annameňli serdar, Çarykly batyr, Bilek batyr, Çary batyr, Penjeli (Ata) pälwan, Garagol serdar, Aýnazar han, Aýlar (il içinde tutulýan ýörgünli ady Hakylly) dagydyr. Annameňliniň edermenligi hakynda «Ýusup-Ahmet»,

«Döwletýar beg» ýaly dessanlarda waspnamalar bar. Aýnazar handan üç ogul: Batyr, Orazguly, Taňryguly önüpdür. Orazgulydanam üç ogul: Gul çonak, Geldi çonak, Çepbe; Geldiden bolsa bir ogul: Bäbek; ondan hem Hojamuhammet dünýä inipdir.

Keýmiriň tiresi: teke – utamyş – bagşy – daşaýak – akdaşaýak – gyzyl. Keýmir Maňgýşlagyň Hook diýen ýerinde jaýlanýar. Ol ölensoň nebereleri Hookdan ýurduna gaýdyp geleni üçin olara hooklar hem diýlipdir.

Keýmiriň nesilleri, garyndaş-kowumdaşlary Aşgabat etrabynyň «Akdaşaýak» kolhozynyň Keýmir kör koçesinde, Arçmanda, Tejende, Maryda we başga ýerlerde ýaşaýarlar.

Onuň ören dilewardygyny tassyklaýan ençeme rowaýatlar hem bar. Şol rowaýatlaryň birinde Büjnürt hany Keýmirden:

– Näçe nupusyň (ilatyň) bar? – diýip sorapdyr. Ol:

– Ýetişmedi, baryp ibererin – diýen. (Soňra Keýmir ýurduna gelip, 20 düýe gurt iberýär. Iş edinip sanasalar 40 mün gurt eken. Keýmir iberen adamyna özüniň her hojalykdan bir gurt ýygnap iberendigini hana aýtmagyny tabşyrýar. Häli-häzire çenli 40 mün öýli teke türkmenleri diýlip ýörülmegi-de şondan galypdyr).

Han:

- Keýmir, siz göçeniňizde näme üçin çalt göçýärsiňiz?
- diýip soraýar. Keýmir:

– Gazaklar habara görä göçermiş. Bizem habara görä göçýäris, şonuň üçinem göçenimizi ýel biler, gonanymyzy gol biler – diýip jogap berýär.

Han:

- Keýmir, galalaryňyz örän az-la?
- Bizde gala ornuny gollarymyz tutýar.

Han:

- Keýmir, sen nähili ata-eneden bolan adam?
- Meniň enem bir gär gol, atam bolsa degdi boran. Degdi boran gär goly alan, menem şondan bolupdyryn.

Han:

- Keýmir, adamyň, malyň, agajyň, ýoluň erbedi nähili?
- Kötelli dagdan igde ýükli, agzy gara eşekli, keçe telpekli bir adam geçip barýar eken – diýip, Keýmir oňa jogap beren.

Bir gezek Keýmir aga atly barýarka, önünden çykan bir adam onuň bilen salam-helik edýär. Ol atyň syrtynda

oturan 6-7 ýaşly gyzjagazy görüp:

– Keýmir aga, ýogsa-da, bu gyzjagaz seniň nämäň? – diýip sorayar. Emma gyzjagaz Keýmirden öňürti:

– Büý-ä meniň janym, men munuň jananasy, muň ejesi meň ejemiň gaýynenesi – diýip, özüniň Keýmiriň gyzydygyny aýdypdyr. Şonda ol adam oňa garap:

– Berekella, sen-e gaty hakylyja ekeniň, ömrüň uzak bolsun, hakyllym! – diýipdir. Şondan soň onuň ýörgünli ady Hakyly bolup galyberipdir.

Türkmen halkynyň gaýduwsyz gerçegi, Keýmir baba Azady, Zenuby, Magtymguly ýaly akyldarlar bilenem ençeme gezek duşuşan, pikir alşan, ähli türkmen taýpalaryny birleşdirmekde, olaryň arasynda gatnaşygy ösdürmekde ullakan işleri amala aşyran serdardyr.

Keýmir kör baradaky şu maglumatlaryň süňňi kyssaçy Suhanberdi Annagurban oglundan alyndy.

KYÝAT HAN

Kümüşdepede ýa-da Esenguluda, takmynan, 1754-iji ýylda eneden dogulýar. Kaspi deňziniň kenarýakasyndaky türkmenleriň hany. Oňa Kyýat beg,

Gyýat beg, Kyýas beg hem diýilýär.

Kyýat hanyň ömrüniň irki döwri barada maglumatlar mälim däl. Ol garamaýak halkdan saýlanyp çykan demirçi ussanyň ogly. Özi hem ussaçylyk bilen meşgullanypdyr. Ýaşap geçen ýerleri Kümüşdepe, Esenguly, Çeleken etraplarydyr. Kyýat hanyň Ýagşymämmet (Ýagşymuhammet), Kadyrmämmet atly ogullary bolupdyr. Onuň ady ilkinji gezek 1813-nji ýylda peýda bolýar. Etrek-Gürgen türkmenleri şol ýyl Fataly şanyň garşysyna uly gozgalaň turuzýarlar we patyşa Russiýasynyň Russiýa-Eýran urşuna gatnaşýan Kawkazdaky goşunlary bilen gatnaşyk açýarlar. Russiýa-Eýran urşy gutaryp, Gülüstan şertnamasyna gol çekilende, Kyýat han öz egindeşleri bilen şol ýerdedi. Kyýat hany özüniň ýakyn adamlary bilen wekil hökmünde gepleşik geçirmek üçin Kawkaza iberýärler. Şondan soňra onuň ady taryhy meşhurlyk gazanýar. Ol türkmenleriň Russiýanyň raýatlygyna geçmeginiň tarapdary bolup çykyş edýär. Astrahan, Baku we Eýran bilen söwdany ýaýbaňlandyryp, uly baýlyk gazanyp, kenarýaka türkmenleriniň hanyna öwrülýär. Kyýat han 1819-21-nji ýyllarda M. I. Ponomarýowyň we N. N. Murawýowyň, 1836-njy ýylda G. S. Kareliniň ekspedidiýalaryna kem ýardam berendigi, Tbilisidäki

Kawkaz dikmeleriniň ýanyna ençeme gezek baryp, Russiýanyň raýatlygyna geçmek barada tagalla edendigi, patyşa Russiýasynyň önünde bitiren beýleki hyzmatlary üçin altyn medal, gymmat bahaly sowgatlar bilen sylaglanýar.

19-njy asyryň 20-30-njy ýyllarynda Kyýat han we onuň ogullary Astrabat, Mazenderan, Gilýan bilen Bakuwyň, Astrahanyň arasynda deňiz ýollary arkaly bolup geçýän söwda gatnaşyklarynda esasy täjirleriň birine öwrülip, barlyşyksyz bäsdeşlik göreşine gatnaşýar. Şol söwda bäsdeşligi ýaramaz netijelere getirýär. Kyýat hanyň söwdasy bulaşýar, deňizde we kenarda alamançylyk, talaňçylyk güýçlenýär, täjirler öldürilýär. Şeýlelik bilen, Russiýa-Eýran gatnaşyklary ýitileşýär. Bu gapma-garşylyklaryň ýitileşmeginiň esasy sebäbi şol döwürde el deşilmedik baýlyklaryň ummasyz zapaslarynyň barlygydyr. Bu baýlyklara eýe bolmak üçin bir tarapdan Russiýa, beýleki tarapdan Eýran bilen Kyýat hanyň arasynda barlyşyksyz göreş başlanýar. Bu göreşde Kyýat hanyň garşysyna has duşmançylykly hereketi asly eýranly, ýöne söwda bohbitleri üçin rus raýatyna geçip, hristian dinini kabul eden Mir Bagyrow amala aşyrýardy. Onuň maksady şu söwda ýolundan Kyýat hany aýyrmakdy, ony ýok etmekdi. Wagtyň

geçmegi bilen Kyýat han we onuň ogullary hakykatdan hem söwda meýdanyndaky bäsdeşligin pidasy bolýar.

Şowsuzlyklara garamazdan, Kyýat han kenar ýakasynda ýaşayan türkmenleriň Eýran şalarynyň zulумыndan azat bolmagy üçin Russiýanyň raýatlygyna geçmek ugrunda göreşýär. Muňa uzak wagtlap baştutanlyk edýär. Bu hereket Russiýa-Eýran urşy tamamlanandan soň hasam giň gerim alýar. Patyşa hökümeti Kyýat hanyň haýyşy boýunça kenarýaka türkmenlere azar bermezligi telim gezek Eýran hökümetine duýdurýar.

1836-njy ýylda Günbatar Türkmenistany öwrenmek bahanasy bilen G. S. Kareliniň ýolbaşçylygynda ýörite rus ekspedisiýasy gelýär. Kyýat han we kenar ýakasyndaky türkmenler ekspedisiýany gowy garşylap, oňa kömek edýärler. Şol ýylyň iýulynda Esenguluda bütin Etrek-Gürgen ýomutlarynyň uly geňeşi bolup geçýär. Bu geňeşiň guramaçysy Kyýat handy. Geňeşe gatnaşan kazylar, han-begler Russiýa hökümetiniň adyna ýüzlenme kabul edip, ony G. S. Kareline gowşurýarlar. 20777 sany maşgala özleriniň Russiýanyň raýatlygyia kabul edilmegini haýyş edýär.

1821-nji ýylda Kyýat han bir ogluny Tbilisidäki

aziýalylylar üçin açylan gimnaziýa okuwa iberýär. Beýleki ogly Kadyrmämmedi we agtyklaryny Tblisiniň, Sankt-Peterburgyň okuw jaýlarynda okadýar, terbiýeledýär. Kyýat hanyň özüniň ýörite öz adyna ýüzüne atyň suraty çekilen möhri bolupdyr.

1842-nji ýylyň tomsunda Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň täleýi ters gelýär. Kenar ýakasyndaky türkmenleriň Russiýa bilen ysnyşyp, söwda gatnaşyklaryny ösdürmekleri, Russiýanyň raýatyna geçmek hereketine Kyýat hanyň we ogullarynyň ýolbaşçylyk etmegi Eýrany, hususan-da Muhammet şany ynjalyksyzlandyrýar. Eýran şu territoriýany hut öz ýerleri hasap edipdir. Şonuň üçin hem şa häkimleri her edip-hesip edip, Kyýat hany we onuň ogullaryny ýok etmegiň ýollaryny agtarýarlar.

Gülüstan we Türkmençäý şertnamalary boýunça Eýranyň Kaspi deňzinde harby flot saklamaga haky ýokdy. Duz, balyk, nebit satmakda Kyýat hana bäsdeşlik edýen eýranly söwdagärleriň kömegi bilen dildüwşük guralýar. Rus kreýseriniň komandiri kontr-admiral E. W. Putýatin 1842-nji ýylyň iýulynda Ýagşymämmedi (Ýagşymuhammedi) tussag edýär.

Ýaşynyň soňunda oglunyň tussag edilmegi Kyýat hana

gaty agyr degýär. Ol 80 ýaşyndan geçen garrylygynyň göz önünde tutulmagyny, özüniň we oglunyň watanyna goýberilmegini haýyş edip, patyşa hökümetiniň Kawkazdaky häkimi general E. Golowine arza ýazýar. Oglunyň tussag edilmeginde bir düşünişmezlik bolandyr diýip, ol Bakuwa gaýdýar. Alty aýlap Bakuwda karantinde bolýar. Onuň arza üstüne ýazan arzalaryna, haýyşlaryna hiç kim gulak gabartmaýar. Kyýat hanyň 30 ýylyň dowamynda rus-türkmen aragatnaşyklaryny berkitmekde bitiren hyzmatlary nazara alynmaýar. Oňa kömek edäýjek köne tanyşlary general A. P. Ýermolow we N. N. Murawýow dekabristler bilen aragatnaşykda bolandyklary üçin Nikolaý I gazabyna duçar bolupdyr.

Kyýat han 1842-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Bakuwdan Tbilisä getirilýär. Kawkaz häkimleri I. Paskewiç, G. W. Rozen ýaly generallar ozallar Kyýat hany dabaraly garşylap, oňa hezzet-hormat edip ýören adamlardy. Ýöne weli bu gezek olar ony zyndana taşladýarlar.

Kyýat han Tbiliside 1843-nji ýylyň mart aýynyň ortalarynda ejizläp, iki gözi gapylp, 89 ýaşynyň içinde zyndanda aradan çykýar.

MAGTYMGULY HAN

Ahal tekeleriniň belli hanlarynyň biri Nurberdi hanyň ogly hem oruntutary. 1880-nji ýylda Nurberdi han aradan çykandan dört gün soň, Magtymguly han bütin Ahalyň hany diýlip yglan edilipdir. Han bellenen wagtynda Magtymguly han örän ýaş eken. Şoňa deňiş ol ylymdan, bilimden gereğini edinen-de bolsa, heniz urşa, alamana gatnaşyp görmän eken. Şonuň üçin hem tejribeli Orazmämmed han onuň wezirligine, Gurbanmyrat işan bolsa tutuş Ahalyň kazylygyna bellenipdir. Şol wagt patyşa hökümeti Ahaly basyp almak üçin ikinji gezek harby ýörüşe taýýarlyk görýärdi. Müňlerçe adamy öz içinde toplan Gökdepe galasynyň bu gezekki goranyşyna meşhur Gurbanmyrat işandyr Dykma serdar bilen birlikde Magtymguly han hem ýolbaşçylyk edipdir.

Şol döwürde ýaşap geçen Ilgeldi atly şahyr Magtdmguly hanyň täze wezipä bellenmegini gutlap, onuň mertligini, şan-şöhratyny şeýle wasp edipdir:

Şükür, Alla, garry döwlet,

Nurberdi ogly hana döndi.

Gutluk bolsun gelen nobat

Magtymguly hana döndi.

Magtymguly şalyk etdi,

Yrak zemin ady gitdi,

Ýanaşgany weýran etdi,

Görün, Rüstem Zala döndi.

Mälim bolşy ýaly, Gökdepe galasy 1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda ýarag güýji bilen syndyrylýar. Şondan soň, Magtymguly han takdyra ten berip, patyşa häkimiýetleri bilen hyzmatdaşlyk etmeli bolýar. Aýratyn hem Tejeniň we Mary etraplarynyň Russiýanyň raýatlygyna uruşsyz geçmekleri ugrunda tagalla baryny edýär. Bu hyzmatlary üçin Zakaspidäki rus komandowaniýesi Magtymguly hanyň sylagyny ýetiripdir. 1884-90-njy ýyllarda oňa ilki maýor, soňra podpolkownik çini berilýär, şeýle hem Tejen okrugynyň naçalnigi wezipesine bellenilýär. Magtymguly han birnäçe gezek Peterburga baryp gelipdir, ikinji döwlet dumasyn-da Zakaspi türkmenleriniň adyndan wekilçilik edipdir.

Patyşa hökümeti Magtymguly hanyň bitiren hyzmatlaryny göz önünde tutup, oňa polkownik çinini berýär, ömürlük uly pensiýa belleýär hem-de ony

ordendir medallaryň ençemesi bilen sylaglaýar.

Türkmenistanyň geçmişini öwrenýän taryhçylaryň aýtmaklaryna görä, Magtymguly hanyň ömrüniň soňky döwrüne degişli ýazgy maglumatlary galmandyr. Diňe Graždanlyk urşy wagtynda, ýagny 1918-nji ýylyň tomsunda Zakaspide kontrrewolýusion agdarylyşyk geçiren akgwardiýaçylaryň we pitneçileriň Magtymguly hany öz taraplaryna çekmek üçin eden synanyşyklarynyň hemmesiniň netijesiz bolandygy taryhy çeşmelerde bellenilýär.

NEDIR ŞA

18-nji asyrda Eýranda şalyk süren Nedir 1688-nji ýylda dünýä inýär. Olgelip çykyşy boýunça türkmenleriň awşar taýpasynyň garakly tiresindendir. Nediriň ýaşlygy Abywert – Deregöz (häzirki Kaka etrabynyň territoriýasyndaky serhet ýakasy) etraplarynda geçýär. 1711-nji ýylda kakasy Ymamguly han ýogalandan soň, Nedir kerwenleri talaýan garakçylara baştutanlyk edip başlaýar, şeýle hem ol Abywerdiň häkimi Babaly begiň hyzmatynda bolup, türkmenleri hem-de kürtleri özüne tabyn etmek üçin birnäçe harby ýörişler geçiripdir. Şeýlelik-de, Nediriň şan-şöhraty kem-kemden giň

gerim alyp ugraýar. 1723-nji ýylda Maşadyň häkimi Mälik Mahmydyň goşun serkerdesi bolansoň, Nediriň şöhraty has-da artyp, onuň ady bütin Horasana ýaýraýar.

Nedir 1726-njyýylda Tahmaspşanyň goşun serkerdesi hökmünde gulluga başlaýar. Ol öz bäsdeşlerini kem-kemden ýok edip, iň ynamdar, esasy serkerde öwrülýär. 1732-nji ýylda Tahmasp şany tagtdan agdaryp, häkimligi öz eline alýar. Şondan soň 1736-njy ýylda Mugan çöllüğinde Nediri dabaraly ýagdaýda şa diýip yglan edip, başyna täç geýdirýärler. Şeýlelikde, Nedir şa zalymlygyny has-da güýçlendirip başlaýar. Sähel göwnüne ýaramadyk adamlary ýok etdirýär, hatda öz uly ogly Ryzaguly hanyň hem gözlerini oýdurýar.

Nedir şa Kawkaza, Dagystana, Bagdada, Hyrada, Gandagara, Hindistana, Buhara, Hywa harby ýörişler geçirip, ägirt uly imperiýa döredýär. Nedir şanyň asly türkmen bolsa-da onuň türkmenler barada ýöreden syýasaty Eýranyň öňki şalarynyňkydan tapawutlanmandyr. Ol türkmenleri boýun egdirmek üçin olara örän rehimsizlik we zalymlyk bilen darapdyr. Şu ýagdaýlar bilen baglanyşykly Eýran taryhçysy Mürze Mehdi han Astrabady özüniň «Taryh-i-Nadiri» («Nediriň taryhy») atly kitabynda türkmenlere dogabitdi, tebigy pitneçi, gozgalaňçy

adamlar hökmünde nldogry baha beripdir. Nedir şa Horasan we Hywa türkmenleriniň üstüne telim gezek gandöküşikli harby ýörişleri geçiripdir. Ol ilkitabada Abywert töwereklerindäki galalary basyp alýar. Ondan soň Nedir Mara tarap ugraýar, ýöne Tejen derýasyndan geçip bilmän, Sarahsa tarap sowulýar we ony eýeleýär. Sarahsy alandan soň, Duruna gelip, gozgalaň eden türkmenleri gyrgyna berýär. Soňra ýene-de Mara ýöriş edip, ol ýerdäki «tatarlaryň» (türkmenleriň bir tiresi) üstüne hüjüm edip, şäheri basyp alýar.

Nedir şa Amyderýa boýunda ýaşayan türkmenlere-de gün bermeddir. Onuň Marydaky goşunlary Kalbaly hanyň baştutanlygynda Çärjew, Kerki türkmenleriniň üstüne çozup, gyryp, mal-garalaryny talapdyr. Şeýle-de bolsa, türkmenler Nedire boýun egmändirler, yzygiderli gozgalaň turzup durupdyrlar, salgydy hem doly tölemändirler. Halk arasynda ýaýran gürrüňlere görä, dag etek türkmenleriniň Nedir şanyň zulumyna garşy hereketlerine Keymir kör ýolbaşçylyk edipdir. Keymir kör özüniň örän akyllylygy, ugurtapyjylygy, batyrlygy, dilewarlygy bilen tapawutlanypdyr. Ol akyl-paýhasy bilen öz halkyny köp sanly pajygaly wakalardan, gyrgynçylykdan aman saklamagy başarypdyr. Şoňa görä-de, Keymir kör hakyndaky rowaýatlar, gürrüňler

halk arasynda biziň günlerimize çenli dowam edip gelýär.

Nedir şa Hytaýy basyp almak üçin ýörişe taýýarlanyp ýörkä, dildüwşük netijesinde öz awşar garyndaşlary tarapyndan 1747-nji ýylyň iýun aýynda Maşadyň golaýynda öldürilýär. Netijede, Nedir şanyň şeýle gysga möhletde, çaltlyk bilen guran imperiýasy özi öldürilensoň, öňküsi ýaly çaltlyk bilen hem dargaýar.

NURBERDI HAN

Nurberdi han 1820-nji ýylda Gökdepede dogulýar. 1880-nji ýylyň ortalarynda hem şol ýerde aradan çykýar.

«Nurberdi han 1850-nji ýyllaryň aýagyndan 1880-nji ýyla çenli Ahalyň hany bolupdyr we ömrüniň ahyrynda Ahalyň we Marynyň hany bolupdyr» (TSSR taryhy, I t, 2 kitap, 47 sah., Aşg., 1960 ý.).

1850-nji ýylyň ahyrynda Ahalyň merkezi şäheri bolan Gökdepede uly maslahat bolýar. Oňa türkmen topragynyň dürli künjeginden hanlar, serdarlar, ýaşulular, aksakgallar we beýleki parasatly wekiller çagyrylýar. Maslahatda baryp, Görogly begden – soltandan (8-9-njy asyrdan) tä Şirgazy han zamanyna çenli teke türkmenleriniň 18 sany baş hanlygynyň

bolandygy barada söhbet açylýar. Şirgazy han zamanýnda tekeleriň baş ýaşulusy Orazmämet ogly Döwletmämet Düýegöz agadan baş hanlygyň Keýmir köre, ondan Annaseýit wekile, ondanam Myrat serdara geçip, 1819-njy ýylda Myrat serdar ölenden soňraky 30 ýyllykda bolsa tekelerde birnäçe gala hanlary bolup, baş hanlygyň bolmandygy hakda gürrüň edilýär. Uly söweşlerde baş han ornunda orta çykarylan gala hanlarynyň in ekabyry Garaoglan hanyň (Nurberdiniň babadaşy, Baba onbeginiň ogly) 1819-20-nji ýyllarda diýen wagty eken. Emma baş han bolmak üçin ýedi şertiň zerur bolanlygy sebäpli, ol baş hanlyga göterilmeyär.

Umuman, şol mejlisde mongol talaňçylary we beýleki gaýry ýatlar tarapyndan uly zarbalar urlup, biri-birinden çetleşdirilen türkmen taýpalarynyň ýagdaýy barada pikirler orta atylýar. Esasanam, eýranly, orsýetli we beýleki gelmişekleriň jansyzlarynyň, talaňçylarynyň derdinden çarwalara we beýlekilere rahatlygyň ýokdugy, hemmetaraplaýyn halka ýarajak, ortak, ekabyr ýolbaşçynyň örän zerurdygy ýaly ençeme meselelere garalýar.

Şonda şeýle ýolbaşçylyga iki adam: Nurberdi Döwletýar baý ogly (ak wekilden) hem-de

Hajygurbanyň ogly, Mämmetweli kazynyň agtygy, Ak kazynyň çowlugy Orazmämmet han (gara goňurdan) görkezilýär. Olaryň ikisi-de öz tire-uruglarynyň hany eken. Saýlaw mejlisi hakyky alnyp barylýar. Haçan-da sese goýlanda Orazmämmet han artygrak ses alýar (şol wagtlarda gol galdyrylman, ses sanalar eken).

Emma örän paýhasly hem halatly batyr serdar Orazmämmet hanlygy öz üstünden aýyrmaklaryny haýyş edýär. Öz çykyşynyň ahyrynda şeýle diýýär:

– Owaly Biribaryň güwäliginde men hanlyk ornuny Nurberdi Döwletýar baý ogluna bagyşlaýaryn, çünki ol gadymy Was eýýamynda ýaşululyk eden Keýmirden öňki teke türkmeileriň aksakgaly Döwletmämmet Düýegöz aganyň tälimini alan Anan onbeginiň yzydyr. Munuň atasy Mürrük baý, kakasy Döwletýar baý hem örän çörekli-çykymly adamlardyr. Onsoňam ynanç-yktykatda, adalat-päklikde, güýç-gaýratda hem akyl-paýhasda, sahatlylyk-ynsapda, misginlik-rehimdarlykda, dilewarlyk-herbaplykda, söweş-syýasatda Nurberdini biz tanaýarys. Agyr ile baş bolmakda rysgal-döwletliligem wajypdyr. Men öz rysgalymdan närazy däl, ýöne uly ilin önüne düşerlik rysgalymyň ýokdugyna-da gözüm ýetýär. Bular bolsa ata-baba rysgally-çykymly, çörekli-hamyrhana ugurdyr.

Galyberse-de, onuň okap-ýazyp bilmegi, golunyň has giň bolmagy, menden artyk ýerleridir. Han bolmak üçin goly giňligem gerek ahyryn. Il-günden nökerlige çekmeli, olary at-ýarag bilenem üpjün etmeli. Tekeçilikde ilden algyt-salgyt ýygnamaklygyň ýokdugyny bilýänsiz. Garaz, «Goly giňiň goly uzan ýerine ýeter, goly ýukanyň eli ýakasyna-hyrçyna ýeter» diýleni-dä. Şu nukdaýnazardaia men hanlyk-ýaşululyk mertebesine öz razylygym bilen sesimi Nurberdä bagyşlaýaryn...

Başga-da ençeme çykyşlar bolýar. Maslahat-mejlisiň esasy guramaçy-kethudasy örän dilewar hem adalatly Atajyk molla (Nyýazdurdy mollanyň ogly) sözünü jemläp pata berensoň, «Hangöter» dabarasy başlanýar.

Şeýlelikde, Nurberdi Döwletýar baý ogly hanlyga göterilýär. Nurberdi juda uzyn boýly, süňkbaşy iri, eginlek, süýrüräkden uly kelleli, tüňňüräk maňlaýy giňden ýaýbaň, gönüburunly, garasy köprük goýun gözli, gaşlagrak, bugdaýreňk gyzgylt ýüzli, az-uz sözli, diňlemegi söýýän, synçy ýiti nazarly, ynanç-ygtykatly, nebsinden ynsaby ýokary, rehimli hem gazaply, ýürekli, gahar-gazabyna erk edip bilýän akyl-paýhasly, söweş-syýasatdan başy çykýan, berk bedenli, sabyr-kanagatly, türki sowatly sada adam bolupdyr.

Ol Anan onbeginiň ýuwlugy, Garry baýyň çowlugy, Mürrük baýyň agtygy, Döwletýar baýyň bolsa ogludyr. Nurberdiniň üç aýaly bolupdyr (Nurgözel, Rabygözel, Güljemal). Olardan önen ogullary: Berdimyrat batyr, Döwlet beg, Magtymguly han, Garry han, Ýusup beg. Magtymguly hanyň ogly Mürrük han, onuň ogullary Suhanguly, Ata we başgalar -- Ahalda; Ýusup begiň nesilleri hem Maryda.

Anan onbeginiň doganyňyň kowumlarynyň biri-de Baba onbeginiň ogly Garaoglan handyr. Ol Nurberdi bilen babadaş garyndaş.

Nurberdi – teke – togtamyş – wekil – ak wekil – garaýörme – onbegidir. Ol 30 ýaşlarynda hanlyga göterilýär, Garaoglan hanyň terbiýesini alýar, emma esasy terbiýeçisi Däli tilkidir.

Şol maslahat-mejlisde Börmäniň gala hany Öwezmyrat – Dykma serdar Mämmetnazar ogly baş serdarlyga göterilip, ol tä hanyň ölümüne çenli onuň sag goly bolan. Onsoňam şonda kazylyk, wekillik, onbegilik, işabaşylyk (goşun serenjamçysy), ýüzbaşylyk ýaly ençeme wezipeler ýola goýulýar.

Şol dabara mynasybetli tutulan uç günki toýdan soňra Döwletýar baý gylýal sürülerini ýataklara gabap,

ulagsyz jigilere at saýlap almagy yglan edýär. Özünüň ähli mal-dünýesini – baýlyk-mirasyny bolsa ogly Nurberdiniň hanlygyna, halkyna bagyşlaýar.

Ahalda Nurberdiniň, 1853-nji ýylda Sarahsda Gowşudyň hanlyga göterilmegi, olaryň arasynda doganlyk-dostluk riştesiniň pugtalanmagy daşky hem içki duşmanlary agyr oýa batyrýar. Şonuň üçinem duşmanlar türkmen taýpalarynyň, tireleriniň, hanlyklarynyň, serdarlarynyň, din wekilleriniň agyzlaryny alartmak, esasanam, şol iki läheňiň – Nurberdi bilen Gowşudyň başyny iýmek ýaly hilegärliklere ýüz urýarlar.

Patyşa Russiýasynyň Orta Aziýa, şol sanda, türkmen topragyna hem dört tarapdan: Orenburgdan, Gazagystandan, Maňgýşlakdan, Krasnowodskiden ýörişleretmekplanynyamalaasýrmagagyssanýandygyny bilýän tekelerem agzybirlige ünsi güýçlendirýärler.

Nurberdi hanyň tagallasy bilen Orazmämmet han, Çopan kir, Gara batyr, Sopy han, Gulbatyr serdar, Amanaly garga, Myrat hüňkar, Gylyç batyr, Maňňyt batyr, Esenoglan han, Muham serdar, Garaýüz batyr, Garaoglan han, Öwez baý, Däli tilki, Polat han, Gara döw, Amangeldi we Emingeldi serdarlar, Berdi kazy,

Hanmämmet atalyk, Durdy mugt, Öwezli tentek, Täçmämmet (Tünebeg), Anzar pälwan, Beşer pälwan, Öwezgeldi ussa, Gadam mergen, Amanguly han ýaly batyrlar; Atajyk molla, Gurbanmyrat işan, Kerimberdi işan, Mahmyt işan, Seýitmämmet hoja, Muzaffar işan, Nazaraly molla, Mollaker, Seýit işan, Ak işan, Muham sopy ýaly ençeme din hadymlyry; Garasähet ýaly aýyrganç sesli jarçylar; Mätäji, Kätibi, Misgingylyç, Guba ýaly şahyrlar; Gönübek, Orazmyrat topaz, Gulgeldi tümen, Hally şaýly ýaly bagşy-sazandalaryň onlarçasý bir çukura tüýküýärler.

Şeýlelikde, Nyýazdepe çapylyşyny, Hurmant çapylyşyny, Gireý gyrgynçylygyny (Gyzylarbat urşy), Şarlawuk urşuny, Welagyz urşuny, Goç-Zaw uruşlaryny, Sarahs we Garrygala söweşlerini, Çat we beýleki uruşlary başyndan geçiren serkerde Nurberdiniň ýolbaşçylygynda ýomut, gökleň, salyr, saryk, ärsary ýaly onlarça türkmen taýpalarynyň arasynda agzybirlik rowaçlanýar. Elbetde, munuň özi Nurberdiniň tagallasy bilen ýörite wagyz-nesihatçylar toparlarynyň döredilmeginetijesinde amala aşyrylýar. Ýanygoragçylar bilen üpjün edilen ylym agzamlary guma we beýleki ýerlere topar-topar bolup ugraýarlar. Olar türkmen taýpa-tireleriniň arasynda bolup, ilata daşky we beýleki

gelmişek duşmanlaryň kimlerdigini düşündirýärler, öçlülerini ýaraşdyryp, ganlylaryny barlyşdyrýarlar. Çarwalaryň arasynda-da agzybirligi ýola goýup, ýerli halkdan 20-30, 40-50, 100 atlydan ybarat goraýjy toparlary, aňtaýjylary, ýolbeletleri, onbaşy, ýüzbaşylary döredýärler. Olary at-esbap, ýaraglar bilen üpjün edýärler, atlylar başlaryna çenli saýlaýarlar. Şondan soňra olar öz obalaryny duşmanlardan, alamançylardan gorapdyrlar, birek-birege kömege ýetişip, hemişe hüşgärligi, agzybirligi elden bermändirler. Beýleki taýpalar hem bu syýasaty ikelläp goldap, özaralarynda ýokary tertip-düzgünnamany ýola goýýarlar.

Nurberdi han 1855-nji ýylda Sarahsda Hywa hany Mädemini bilen bolan çaknyşykda-da uly abraýa mynasyp bolýar. 1858-nji ýylda bolsa Eýran şasynyň goşuny Japarguly hanyň serkerdeliginde Garrygala -- ýomut-göklenleriň üstüne ýöriş edýär. Şonda olardan Nurberdi hana dadygöý (gyssagly habar ýetirýän) habarçy gelýär.

Nurberdi han 12 müň teke atlysyny, Mahmyt işanyň ýardamy bilen ýygynalan 6 müň ýomut (atabaý ýomutlaryndan) atlysyny toplaý, Garrygala – söweşe ýöriş edýär. Ýerli halkyň ýaşululary hanyň özüniň goşuna esasy ýolbaşçylyk etmegini haýyş edýärler.

Duşman bilen uruş bir hepdeläp dowam edýär. Emma Nurberdi 7-nji gün uly mejlis gurap, şonda ahyrky sözünde şeýle diýýär.

– Ýaşulular, serdarlar, ýigitler! Siz maňa yzda bol diýmäň! Bizden öňki teke ýaşulularymyzyňky ýaly meniňem adym hanam bolsa, serdar ornundadyryn. Şonuň üçin siz meniň maslygymy ganhor Japarguly hanyň tugunyň astyndan başga ýerden gözlemäň! Batyrlar! Çozuň, azana musallat boluň! Ýa, Alla! – diýip, ol at salýar.

Şol soňky zarbada Büjnürdiň hany Japargulynyň serkerdeliginde külli türkmeni bakna etmek üçin Eýranyň şasy Nasretдиниň «Ýeňilmez» atly toplytophanaly, kemsiz ýaraglanan serbazlardan düzülen san hem guýç taýdan birnäçe esse artyk goşuny çympytrak edilýär. Şonda Eýranyň haý-haýly sary topy-da olja alynýar.

Aýagaldygyna gaçyp barýan Japarguly han gökdepeli teke jarçysy Garasähediň elhenç sesini eşidende zähresi ýarylan dek bolup, huşy başyndan uçýar. Uly ýeňşe garaşyp oturan Nasretdin şa «şum habary» eşidip özünden gidýär. Bu barada şol söweşi gören Abdyssetdar Kazynyň «Jeňnama» poemasynda şeýle diýilýär:

Diýdiler: «Bu işler çyndyr, eý şa!
Ki ýagny leşgeriň öldi, bol ägä!»
Bolup beýhuş, ýykyldy jalkasyndan,
Rowan boldy niçe ýel arkasyndan.

Şondan soňra gökleň, ýomut we beýleki tire-taýpalaryň ýaşululary Nurberdi hana we ähli teke garyndaşlaryna alkyş baryny aýdýarlar, duşman kim, dost kim, ymykly göz ýetirýärler. Şeýdibem, Nurberdi hanyň tagallasy netijesinde türkmen tireleriniň arasynda duşmanlar tarapyndan düwlen düwünler çözlenip, agzybirlik dikelýär.

Garrygaladangelen dessine (1868-nji ýylda) Nurberdi han özüniň wekilleri, geňeşdarlary, serkerdeleri bilen Mara gidýär we teke-saryk dawasynyň çözülmegine uly kömek edýär. Ol 1861-nji ýylda Nasretdin şanyň Mara eden çozuşynda-da duşmany derbi-dagyn etmekde özüni tanadýar.

Şondan soňra Gowşut hanyň teklibi boýunça Nurberdi Ahal – Marynyň hanlarynyň hany saýlanýar. 1862-nji ýylda bolsa hanlar hany Nurberdi han Mara gelende-de Ahaldakysy ýaly öz öýünden örsün diýen niýet bilen oňa abraýly ýeriň asylyly maşgalasyny – Töre

sokynyň gyzy, adamsy (Annaöwez) 1855-nji ýylda uruşda ýogalan Güljemaly nikalap alyp berýärler. Nurberdi salyr-saryk, ärsary ýaly beýleki taýpalaryňam arasynda uly hormata mynasyp-ortak ýaşululyk abraýyny saklanlygy; alagöz bilen seretmekden daşda duranlygy, hemişe halky öňe sürüp, il-gününe hormat goýmagy başaranlygy üçin onuň mülki Baýramalyda tutulýar. Nurberdiniň ölüminden soň onuň mülki Wekilbazara göçürilýär.

Nurberdidir Gowşut hanyňkyda bolýan gizlin maslahatlaryň netijesini rus içalysy Aly mülhit (halk arasynda tutulýan ady) we başgalar öz baýarlaryna ýetirip durýarlar. Emma bu iki hanlygyň barha pugtalanmagy, halkyň olara şalaryň şasy ýaly ynamly garamaklary duşmanlary nogsana getirýer. Dogrusy, rus generallary, serkerdeleri olaryň birnäçesine halat-serpaý, aýlyk-pul bermek ýaly hilelere-de ýüz urýarlar.

Emma birnäçe gezek ýaraşyga barlanda kabul etmän, amatly pursatlary elden gideren zalymlaryň hilesi ýol almaýar. «Han aga, bularyň zat berip durmalary nämäniň alamatyka?» diýip soranlarynda Nurberdi han: «Aý, adamlar, «Doňuzdan tuý ýolmak ýolmakdyr» diýleni. Olar şu çalaran kelleler üçin berilýändir. Goý, bersinler bakaly. Berlen zady il bähbidine harçlaberiň,

munuň astyndaky hileler ýol almaz. Ýylan egrem bolsa, hine girende gönelyändir, tiz gönelerler» diýip, başyny sypap, jogap berýär.

1878-nji ýylda Gowşut hanyň rus ofiseri – içalysy Aly mülhit tarapyndan awy berlip öldürilendigini eşidip, Nurberdi han «Sag omurdanym goparylan ýaly boldum...» diýýär. Onuň ýerine serkerde goýmak üçin näçe tagalla etse-de, gyssagarada başartmaýar. Çen edilýänler ýa garran, ýa Täçgök serdar ýaly adamçy iner häsiýetli, ýa söweş-syýasaty gowşak, ýa nebsi ynsabyndan güýçli, ýa-da gözsüz batyr... bolup çykýar. Şondan soňra Nurberdiniň özi-de syrkawlaýar. 1879-njy ýylda rus goşunlarynyň Gökdepä çozjakdygy hakdaky habary eşidip, ol agyr halda bolsa-da Marydan Ahala gaýdýar. Emma barynça uruş tekeleriň ýeňşi bilen gutarýar. Ol şol söweşde ýolbaşçylyk eden ogly Berdimyrat batyryň ölümüne şüküranalyk eden, emma Gara batyryň we beýlekileriň ölümüne gaty gyýýlýar.

Ol gyssagly maslahatda gelnen netije boýunça Dykma serdaryň hem Öwez baýyň ýolbaşçylygynda 9 sany wekili (töwellaçyny) ýaraşyga ýollaýar. Emma olar kabul edilmän gaýtarylýar. Galanyň günbatar we gündogar taraplaryny berkidip, 22 müň goşuny jemläp, söweşekjamlanyp başlan Nurberdi hanyň derdi gozgap,

gaýrüzülip, ýene-de syrkawlaýar. Şol başagaýlykda iki sany adam, biri pir, beýlekisem sopusy bolan bolup, haja zyýarata barýansumaklar hanyň halyny soramaga gelen bolup, onuň-da käsesine awy guýup, içirip, ölmegine sebäp bolýarlar. Ol şol wagtlarda 60-61 ýaşynda eken.

Kakasynyň hatyrasyna 20-21 ýaşlaryndaky ogly Magtymgulyny wagtlaýyn han saýlaýarlar.

Nurberdiniň öz garamagyndaky hanlyklar bilen «ýedi ölçäp, bir kesip» hereket etmegi sebäpli ençeme ýerde ýoly baglanan rus goşunlary güýçli zarbalara, ýitgilere sezewar bolýarlar. Şonuň üçinem Zakaspi harby bölümi Kawkaz okrugyna tekeleriň hereketleri hakda şeýle maglumatlar berýär:

1. Tekeler Krasnowodskiden Hojagala barýan kerwenimize çozmak üçin otrýad ýolladylar.
2. Bendesende 4-nji sentýabrda biziň üstümize ok atdylar.
3. Hojagalada ýerleşen lagerimize gije çozdular.
4. Ertesi düýelerimizi elimizden aljak boldular we iki gün yzymyza düşüp, yzarlap heläklediler.
5. Ýaragsyz topçularymyzyň üstüne gapylykda çozup aldylar.
6. Bizden gaçan dönük Nurowy tekeler öz arasynda saklaýarlar.
7. Çat berkitmesiniň ýylky sürüsine çozup, atabaý ýomutlary bilen goşulyşyp-birleşip, Çekişlerdäki

deňiz ýakasyndaky postlarymyza çozýarlar. 8. Çatdaky we Çekişlerdäki 4-5 rotany alyp gitmeseň, hiç ýana çykyp bolmaýar. Olar bizi gabaw ýagdaýda saklaýarlar.

Ruslar Nurberdi hanyň baryp, 1870-nji ýyllardaky maslahatyndan soňra rus goşunlarynyň ýollaryny baglamaga türkmen atly goşunlaryny ugradyşy, kenarýaka türkmenleriniňem ruslara mal we beýleki kömekleri bermekden ýüz dönderişi, rus goşunlarynyň 1872-nji ýylyň ahyrlarynda Etrek derýasynyň üsti bilen bärlik aralaşyp, Aşgabat tarapa süýşmekleriniň serpidirilişi, Nurberdi hanyň goşunlarynyň bir toparynyň Krasnowodskiden Hywa hanlygyna barýan rus goşunynyň azyk-suwluklaryny oljalaýşy we olary urşa ýetirmän, Balaişemden yzlaryna gaýtmaga mejbur edişi ýaly hereketler rus serkerdeleriniň göz önünden geçýär. Şondan soňra ýokarky maglumatlary Kawkaza ýollaýarlar.

General Lomakiniň ýolbaşçylygynda (1877-78) Aşgabat tarapa edilen synanyşyk şowsuz gutarýar, olar köp zyýan çekip, Gyzylarbatdan yzyna gaýdýarlar. Şondan soňra olar Gowşut bilen Nurberdini öldürmek baradaky maslahatlaryy has-da çynyrgadyp, şol kelleler üçin goýlan baýraklary öňküden-de ýokarlandyrýarlar.

Erkin ýaşap ýören türkmenleriň üstüne esassyz hem-de agyr ýaraglar bilen ýaraglanan goşunly, hile yüküni-de tutup gelen, türkmenleriň arasyna agzalalyk, bölünişiklik salmak ýaly adalatsyz hereketleri etmedik bolsa, gaýduwsyz gahrymanlarymyzyň serlerini topraga garan duşman, eger aç-açan urşa geçen bolsa (hilesiz), onda türkmenleri asla alyp bilmezdi.

Ata-babalarymyzyň ömürboýy garaşan erkana zamany indi gelip ýetdi.

Gökdepäniň günbatarynda Hankäriz gonamçylygynda jaýlanan Nurberdi hanyň we onuň sag-solunda ýatan ogullary Döwlet beg bilen Magtymguly hanyň – üçüsiniň mazarynyň ustune tejenli Orazgylyç molla ogly Hojaahmet ahunyň baş ussatlygynda äpet ýadygärlik gümmez galdyryldy. Ol indi uly ilin zyýarathanasyna öwrüldi.

Nurberdi han bilen baglanyşykly materiallar, esasan, tejenli kyssaçy merhum Suhanberdi Annagurban oglunyň (1898-1983) gürrüňlerinden alyndy.

ORAZ SERDAR

Dykma serdaryň ogly Oraz serdar polkownik çininde Zakaspi frontunda goşun baştutany (1918-19) bolýar.

Ol Peterburgyň aýratyn kadet korpusyny tamamlayar. 1918-nji ýylyň 19-njy noýabrynda Baýramalyda inlis generaly Mallesony garşylaýar we oňa Buhara emiriniň adyndan «Buhara ýyldyzy» ordenini gowşurýar. Ol akgwardiýaçylaryň Çärjewe garşy taýýarlaýan uruş hereketlerine inlis goşunlarynyň hem gatnaşmagyny haýyş edip, Buhara emiriniň olary goldajakdygyny habar beripdir.

Oktýabrdan soň ol Türküstanyň RSFSR hökümeti tarapyndan yglan edilen awtonomiýasy hakyndaky meseläni çözen welaýat musulman komitetiniň başlygy bolupdyr. 1918-nji ýylyň fewralynda bu komitet dargadylypdyr. Şondan soň ol Bäherden etrabynda gizlenip gezipdir.

1918-tki ýylyň 16-njy iýulynda milli han-töreleriň Büzmeýinde bolup geçen gurultaýykda Oraz serdar Eziz hana öz otrýadyna goşulmagy teklip edipdir. Oňa «Eger şeýtseň, seni garyplar hem, barlylar hem han diýip ykrar ederler» diýipdir. Eziz han birbada onuň aýdanlary bilen ylalaşypdyr.

Goşun baştutany Oraz serdar Eziz hanyň özüne tabyn bolmagyny isläpdir. Eziz hanyň jigitleri yhlas bilen gulluk etmeýärler we gyzyllaryň goşunlaryna

garşy geçirilýän işlere gatnaşmakdan boýun towlaýarlar diýen bahanalar bilen ony gowuşgynsyzlykda aýyplaýar.

Kontrrewolýusion güýçler häkimiýeti öz ellerine alyp, Aşgabatda sagçy eser Funtikowyň baştutanlygynda Zakaspi welaýatynyň wagtlaýyn ýerine ýetiriji komiteti diýilýäni döredýärler. Şol wagt Buzmeýinde hem Merkezi türkmen komiteti döredilýär. Onuň wezipesi ruslara garşy göreşmek üçin türkmenleri jemlemekden ybaratdy. Merkezi türkmen komitetiniň baştutanlygyna türkmenleriň önbaşçysy polkownik Oraz serdar belenilýär.

Baştutanyň kömekçiligine, onuň ştabyna hem-de gyssagara düzülen goşunynyň ýokary wezipelerine ozalky ofiserler – «Türküstanyň bolşewizme garşy göreş birleşiginiň» agzalary belenilýär. Merkezi türkmen komitetine baş müňe golaý adam toplanyp ýaraglandyrylýar.

«Zakaspide inlis goşunlarynyň baştutany general Malleson ýerli halkyň – türkmeniň özbaşdaklyga taran öwrülmegini güýçlendirmäge çalşyp, özüniň türkmenler bilen gatnaşygynda uly işler edýärdi» diýlip, akgwardiýaçylaryň dokumentlerinde ýazylypdyr. Inlis generaly bilen Oraz serdar pikirdeş bolupdyr. «Oraz

serdar türkmen halkynyň özbaşdaklygy ugrundaky göreşde aýratyn yhlaslylyk görkezdi» diýip, general Malleson belläpdir.

Oraz serdar öz döwürdeşleri Jüneýit han, Eziz han, han Ýomudskiý we beýleki han-begler ýaly bütün türkmen halkyna han bolmak isläpdir. Şeýlelik bilen, esasy üç topar peýda bolupdyr. Rus akgwardiýaçylary, türkmen milli goşuny we inlis interwentleri öňe saýlanypdyrlar. Bularyň üçüsi hem Sowet häkimiýetine garşy göreşýärler.

Oraz serdaryň inlis interwentleriniň kömegi bilen Russiýa garaşsyz bolan döwlet döretmek barada eden umytlary puja çykýar. Türkparaz we yslamparaz diýlip atlandyrylýan baýdak astynda göreşýän halk bitewi bölünmeýän Russiýany döretjek bolup dyrjaşýan rus akgwardiýaçylaryny örän ýigrenýärdi.

1918-nji ýylyň tomsunda Oraz serdaryň welaýatdan çykyp gitmegine denikinçiler sebäp bolupdyr. General Lazarew 1919-njy ýylyň 9-njy awgustynda «Oraz serdar häzirki wagtda Zakaspi welaýatyndan daşarda bir ýerlerde gezip ýör» diýip, Denikine hat ýazypdyr hem-de Oraz serdaryň yzyna dolanyp gelmegini mümkingadar uzaga çekdirmegi ondan haýyş edipdir.

Oraz serdar 1919-njy ýylyň aýagynda – 1920-nji ýylyň başynda ýaraglanyp, gämi bilen Çelekene gelýar. Ol bu ýerde ýagdaýyň öwerlikli dälidine göz ýetirip, şol gije gämä münüp, Eýranyň Goçant şäherine gidýär. Ondan soňky ykbaly belli däl.

ORAZMÄMMET HAN

Tekäniň togtamyş – beg – goňur – gara goňur tiresinden bolan Orazmämmet han (Hajygurbanyň ogly, Mämmetweli kazynyň agtygy, Ak kazynyň çowlugy) Gökdepe urşunyň taryhynda yz galdyran şahsyýetleriň biridir.

Orazmämmet han Berdimyrat han bilen bilelikde Gökdepe galasynyň gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir. Hemme işde Berdimyrat hanyň ýakyn geňeşdary bolupdyr. Berdimyrat han söweşde agyr ýaralanyp ölenden soň, Nurberdi han Marydan gelýänçe, hanlyk Orazmämmet hanyň eline geçipdir. Maslahatlara onuň özi baştutanlyk edipdir.

Ruslaryň Gökdepä birinji çozuşynda tekeler ruslary ýeňendiklerini birbada bilmändirler. Orazmämmet hanyň ýolbaşçylygynda 1879-njy ýylyň 28-nji awgust güni gije uzaga çeken maslahat bolupdyr. Şonda

Orazmämet hanam, Gurbanmyrat işanam ruslar bilen ýaraşyk barada gepleşik geçirilmegine garşy çykypdyr. Ýöne muňa garamazdan, ahyrsoňy Polat han bilen Wepadar hany ruslaryň üstüne ibermek, olaryň talaplaryny bilmek kararyna gelinýär.

Emma wagt giç bolansoň, wekilleri daňdan ibermeli edýärler. 29-njy awgustda wekiller ruslaryň lagerine baranlarynda olaryň eýýäm gidendiklerini görýärler. Şondan soň Orazmämet han ýene maslahat geçirýär. Köp adamlar indi ruslaryň gitdigidir diýýär we ilatyň öňki ýurtlaryna göçüp barmagyna rugsat sorayär.

Şondan soň köp wagt geçmänke, Nurberdi han Marydan dolanyp gelyär. Gelen dessine ony ýene-de han saýlaýarlar. Oňa müň sany nöker (perraç) bermeli edilýär. Her tire iki ýüz-üç ýüz atly beripdir we olary eklemek üçin her obadan paç alnypdyr. Nökerler her tiräniň öz hanynyň ygtyýaryna berlipdir. Beg tiresinden toplanan nökerlere Orazmämet han serdarlyk edipdir. Nökerler serhet ýakalaryna garawulçylyk edipdirler, gala göçüp barmakdan ýüz dönderen adamlary jezalandyrypdyrlar.

Lomakiniň ekspedisiýasy döwründe Gökdepe galasy entek gurlup gutarylman eken. Soňra onuň gurluşygy

gyssagly dowam etdirilipdir. Galanyň her ganatyny tekäniň bir tiresi gurupdyr, oňa-da şol tiräniň serdary ýolbaşçylyk edipdir. Beg.tiresiniň gurýan ganaty Orazmämet hanyň ýolbaşçylygynda gurlupdyr.

Nurberdi han ölenden soň, onuň ortanjy aýalyndan bolan ogly Magtymguly han ähli tekäniň hany saýlanýar. Ol şol wagtlar heniz uruş görmedik ýaş ýigit eken. Şoňa çenli ylym öwrenmek bilen meşgullanypdyr. Ruslaryň ikinji ekspedisiýasynyň gelmegi bilen Magtymguly hanyň täsiri gowşayar. Maslahat bolup, tekäniň dört tiresiniň hersinden bir han saýlanýar. Magtymguly handa diňe ähli tekenin hany diýen titul galýar. Hakykat ýüzünde bolsa her tiräniň hany öz tiresine baştutanlyk edipdir. Şol hanlar galanyň özlerine berkidilen ganatynyň gurlup gutarylmagyna, hiç kimiň galany taşlap gitmezligine jogap beripdirler. Netijede, dört hanlylyk emele gelip, wekillere Magtymguly han, syçmazlara Mämetguly han, bagşydaşyga Hezretguly han, beglere hem Orazmämet han han saýlanypdyr. Olaryň her biri öz tiresiniň doly hukukly hany bolupdyr.

Orazmämet han uzakdan görüji, parasatly syýasatçy bolupdyr. Ol ruslar bilen uruşmagyň garşysyna çykyş edipdir. Maslahatda:

– Ýurt kasam bilen goralmaýar, ýarag, top bilen goralýar. Orslar güýçli, diňe ilaty gyrgyna bereris – diýipdir. Ony ruslara satylan dönük atlandyrypdyrlar. «Orslara garşy urşy Orazmämmet han bilen Hanmemmet atalygyň kellesini almakdan başlamaly» diýipdirler. Ol ikisini ruslara garşy uruşjakdyklaryna ilkinji bolup gurhandan ant içmäge mejbur edipdirler. Şonda gahary gelen Orazmämmet han:

– Akmak halk, men özümiň akmaklygym üçin däl-de, seniň akmaklygyň üçin ant içýärin. Sen ölüp bilýän bolsaň, menem ölerin – diýipdir.

N. I. Grodekow hatda M. D. Skobelewiň ekspedisiýasy döwründe Hezretguly handan, Orazmämmet handan we Polat handan gizlin gepleşikler geçirmäge taýýardyklary barada hat alandyklaryny tassyklaýar. Ýöne şol hatlar 1880-nji ýylyň 29-njy dekabrynda, ruslaryň Ýaňgala hüjüm etmezleriniň önüsyrysynda alnypdyr we eýýäm gepleşik geçirerden giç bolupdyr.

Ruslar bilen uruşmazlygyň, parahatçylykly gepleşikler geçirmegiň tarapdary bolandygyna garamazdan, Orazmämmet han söweş hereketlerine işeňňir gatnaşypdyr. Gökdepe galasyny goramagyň guramaçylarynyň biri bolupdyr.

1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda ruslar nagymgazyp, galanyň diwarynyň astynda dări goýup partladýarlar. Galanyň şol ganatyny begler goraýar eken. Wekillerem ol ýeriň golaýjagynda eken. Diňe galanyň partladylan ýerinde ýedi ýüzden gowrak adam ölüpdir.

Orazmämmet hanyň edil haýsy gün, nähili ýagdaýda wepat bolandygyny tassyklaýan maglumat ýok. 12-nji ýanwardan öň wepat bolan adamlaryň arasynda hem onuň ady agzalmaýar. Orazmämmet hanyň hut 12-nji ýanwarda, galanyň partladylan ýerinde wepat bolan bolmagy gaty ähtimaldyr.

Halk arasynda şeýle rowaýat bar. 1900-nji ýylda general Kuropatkin Gökdepe galasynyň harabalygyny görmek üçin baranmyş. Şol ýerde oturan bir gojadan:

– Gala goralanda näçe adam öldi? – diýip soranmyş, Ol hem:

– Üç adam – diýip jogap beren.

Kuropatkin goja öz soragyna düşünen dälde öýdüp, birnäçe mün adamyň heläk bolanyny özüniňem görendigini, gojadan anygrak maglumat eşitmekçi bolýandygyny aýdypdyr. Onda ol goja:

– Men ýanaralyň soragyna düşündim, ölen adam

köp boldy, ýöne olaryň üçüsinden başgasyny bizin aýallarymyz eýýäm dogurdy. Şol üç adamy welin indi hiç aýal dogrup bilmez.

Kuropatkin şol üç adamyň kimdigini soranmyş. Halk arasynda gojanyň sanan atlary dürlüçeräk aýdylýar. Käte olar baş-alta-da ýetirilýär. Ýöne şolaryň arasynda Orazmämmed han hem agzalýar.

TÄÇGÖK SERDAR

Doglan we aradan çykan ýyllary henize çenli anyk kesgitlenenok. Ýöne onuň 19-njy asyrdan ýaşandygy belli. Täçgök serdaryň tiresi: teke – utamyş – syçmaz – aksupy – gyýr – alasakgal-alajagöz. Doglan ýeri anyk belli däl, ýöne onuň Başgala etrabynda (takmynan, Gäwers bilen Duşak aralygy) doglan bolmagy örän ähtimaldyr. Täçgök serdaryň kakasyna Atabaý diýer ekenler. Şu etrapda ýaşayan tekeleriň 19-njy asyryň 30-njy ýyllarynyň başlarynda Sarahsa süýşüp barmagy bilen Täçgök serdar ömrüniň ep-esli bölegini şu ýerde, soňra 50-nji ýyllaryň ahyrlarynda Mara süýşülmegi netijesinde bolsa Mary etraplarynda geçiripdir. Ol ömrüniň soňky ýyllarynda Mäne-Çäçede ýaşapdyr. Täçgök serdar ýaşlykdan at-ýarag bilen iş salşyp,

goňşy hanlyklar bilen bolan ululy-kiçili çaknyşyklara gatnaşypdyr. Ol özüniň edenliligi we guramaçylyklylygy bilen özgelerden tapawutlanypdyr. Şoňa görä-de, ol köp wagt geçmänke, ykrar edilen serdarlaryň birine öwrülipdir. Ol Gowşut han bilen bilelikde 1855-nji ýylda Sarahsda, 1861-iji ýylda Maryda bolan uruşlara gatnaşyp, öz şahsy edermenligini we serdarlyk ukybyny görkezipdir. Täçgök serdar öz ýigitleri bilen Maşada, Hyrada syýahata, zyýarata hem-de tijarete (sowda) gitmekligigowygörereken. Şoltaraplarda onuň tanyşlary, dostlary kän bolan. Şolaryň arasynda gala (şäher, oba) häkimleri hem bar eken. Bir gezek şol galalaryň biriniň häkimi ep-esli hazynasyny ogurladanda, Täçgök serdar ogryny we ogurlanan hazynany tapmaga kömek edýär. Bu kömek üçin häkim oňa bir gyzy peşgeş beripdir (aýdylyşyna görä, ol gyz Owganystanda ýaşayan jemşitlerden bolmaly). Şol gyz türkmen halkynyň beýik ogly, Türkmenistanyň görnükli döwlet işgäri Gaýgysyz Atabaýewiň ejesidir. Täçgök serdar daş sypaty boýunça iner ýaly örän daýaw, häsiýeti boýunça juda gyzma, çaksyz batyr adam bolupdyr.

Täçgök serdar Maryda ep-esli wagt ýaşandan soň oz tiresi we diýenini edýän adamlary bilen Mäne-Çäçe tarapa göçüp gaýdypdyr. Olar göçüp barmazyndan

öň, Mäne-Çäçe sebitlerinde ýaşaýan ilat juda az eken. Sebäbi dag etegi hem-de gyrak çet bolany üçin bu ýere daşardan häli-şindi çozuş edilip durlupdyr. Täçgök serdaryň obrazy belli ýazyjy Atajan Taganyň «Pereňli ýesiriň ýatlamasy» powestinde, «Sarahs galasy» romanynda hem oňat şöhlelendirilipdir.

HAJYMUHAMMET HAN

Hajymuhammet han (Hajym han) 1520-nji ýylda häzirki Köneürgenç etrabynda eneden bolýar. Ol arakesmeler bilen 1558-1602-nji ýyllarda Horezmde hanlyk edýär. Inlis syýahatçysy A. Jenkinson ony «türkmenleriň patyşasy» diýip atlandyrypdyr.

Hajymuhammet han ilki Wezirde (Döwkesende), 1565-nji ýylda Aly soltan ölenden soň, Ürgençde (Köneürgençde) ýurdy dolandyryýar. Ol 1592-nji ýylda Nusaýywe Durunybasyp alýar. Ýöneköp wagt geçmänkä Buhara hany Abdylla II (1588-1597-nji ýyllarda hanlyk eden) Horezme we Horasana ýöriş edýär. Şeýlelikde, Hajymuhammet han Eýrana gaçmaga mejbur bolýar.

1595-nji ýylda ol şa Apbasyň huzuryna barýar. Şa Apbasyň Horasana eden ýörişinden peýdalanyň, Horezmi gaýdyp almagyň hyýalyna düşýär, ogullary

Arapmuhammedi we Muhammetgulyny alyp türkmenleriň arasyna gelýär. Olara Kürendagyn tekelerinden we ýomutlaryndan 50-60 adam, Uzboýuň ärsary türkmenlerinden 600 adam goşulýar. Hajymuhammet han şolara daýanyp, buharalylary Horezmden kowup çykarýar. Ol bu ýerde uzak saklanyp bilmändir, sebäbi Horezmi basyp alanlaryndan soň, türkmenleriň tas hemmesi diýen ýaly yzlaryna gaýdýarlar. Bu ýagdaýy duýan Abdylla han Hajymuhammet hanyň doganynyň ogly Baba soltany öldürýär. Hajymuhammet han ogly Arapmuhammet bilen Eýrana gaçýar. Onuň ikinji ogly Muhammetguly bolsa ilki maňňytlaryň, soňra ruslaryň arasyna barýar we Boris Godunowyň Krym tatarlarynyň üstüne eden ýörişine gatnaşýar. Hajymuhammet han diňe Abdylla han we onuň ogly ölerden soň, 1598-nji ýylda Horezmde ymykly ornaşýar. Ol 1602-nji ýylda aradan çykýar. Şondan soň Horezmi onuň ogly Arapmuhammet dolandyryp ugraýar.

HOJAMŞÜKÜR HAN

Nazar molla ogly Hojamşükür Tejeniň Kyrkguýy obasynda 1792-iji ýylda doglup, häzirki Babadaýhan (ozalky Kyrkguýy) etrabypyň Köpgara obasynda 1881-

nji ýylda 90 ýaşynyň içinde aradan çykýar. Ol şol obanyň Hojamşükür gonamçylygynda jaýlanýar. «Men ölemsoň bir ýyla çenli meniň mazarymy bilinmez ýaly ediň, eger biläýseler, hökman agtararlar, sebäbi bu goja kelläme köp mukdarda baýrak goýlandyr» diýip, ol çagalaryna, garyndaşlaryna weset edipdir. Şonuň üçin hem onuň mazary ep-esli wagt gizlin saklanyp, soňsoňlar aýan edilipdir.

Nazar mollanyň ogullaryna Hojamşükür, Sary, Begnazar diýilýär. Bularyň nebereleri Tejende, Wekilbazarda, Ahalda ýaşaýarlar. Hojamşüküriň ogluna Nurberdi han (meşhur Nurberdi hanyň atdaşy), onuň ogluna Nurmyrat han (Pisek batyr) diýilýär; onuň hem üç ogly bolan. Olar Atajan batyr, Anna Pisek, Daş batyr dagydyr; Atajanyň yzy ýok. Anna Pisekden Gully, ondan-da Annaberdi, Orazgylyç, Rejepgylyç dagy önüpdür; Daş batyrdan Baýram, Orazmyrat, Baýmyrat ýaly nesil galypdyr.

Hojamşükür türkmeniň teke – togtamyş – wekil – garawekül – tara – mah tioresindendir.

Hojamşüküriň ýakyn garyndaşlary Hojaahmet, Nazar çapyk (Gökdepe urşuna gatnaşyp, soň guma göçen), Hojaberdi jezit dagy bolup, Hojaberdiden

Ballyk (Hojamşüküriň ady dakylan), Ballykdan Welmuhammet önen.

Ahal arkajyndan süýşüp, Kaka sebitlerine gelip, Başgalada (Heňnam, Akjagala, Garajagala, Gumgala, Garahan (Torly) galada) ýaşayan tekeleriň ýagdaýy külli tekäniň baş hany Myrat han wepat bolandan (1819) soň has-da agyrlaşýar. Şol wagtlarda büjñürtli we beýleki eýranly hanlar, hanlyklar başgalaly tekeleriň üstüne çozuşlaryny güýçlendirip başlaýarlar. Esasan hem Başgalanyň ýaşulusy goja serdar Amandöşüň kellesini kesip getireniň «şunça mün gyran sylagy bar» diýlip, Eýranda jar çekdirilýär we bir topar melgun iberilýär.

Şol wagtlar hem teke türkmenleri sünni bolany üçin Hywa hanlygynyň raýatynda bolanlar. Hywa hany Isfendiýar han tekeleriň baş hanynyň (Myrat serdaryň) wepat bolandygyny eşidýär. 1823-nji ýylda agöýli türkmenleriniň arasyndan Hojamşüküre teke türkmenlerine baştutanlyk etmegi ynanyp, oňa hanlyk-aksakgallyk ýarlygyny berip, ony Ahal teke hanlarynyň arasyna iberýär. Ahalda bolan maslahatda Hojamşüküre başgalaly tekelere hanlyk etmek ynanylýar. Ilaty agyr ýagdaýdan alyp çykmak üçin Sarahsa göçürmek, Eýranyň raýatlary bilen hem hoşniýetli gatnaşygy saklamak maslahat berilýär.

Şondan soň Hojamşükür Başgala gelip, ýerli ýaşulular bilen maslahatlaşýar. Ol ýanyna goşulan 5 sany wekili bilen Sarahsyň ýagdaýyny bilmäge gidýär. Görseler, bu ýurt çarwa-çomrular üçin has amatly ýer eken. Gaýrasy Murgaba, gündogar-guşlugy Ýeroýlanduza we Şeýhi-Jüneyde (Guşga) çenli ýaýylyp ýatyr. Ilersi Eýran araçägi, Hyrat – Tejen derýasy bolup, ol Kinniklä baryp ýetýär, ondan hem günorta dag etegi bilen Ýasydepe, aňryk bolsa çägelikleriň hem-de daglaryň-baýyrlaryň arasy bilen Hojanyň suwy we Kesearkaç serhedi bolup gidýär.

Hojamşüküriň ýolbaşçylygyndaky wekiller Başgaladan tiz göçmegi teklip edýärler. Bu ýerde galjaklaryny-da öz ygtyýaryna goýýarlar. Maslahatdan soň başgalalylar Sarahsa ugraýarlar. Göçüp barýanlar ýolda ýuwa-ýelmik, burça-kösük, çekize-gurt, gataňňyr iýip oňmaly bolýar. Agşam şamynda bolsa selme, akpamyk ýaly ýumşak otlary iýýärler. Eýranly talaňçylar zerarly gaty hor düşen başgalalylar ýolda her hili şygrylar aýdyşýarlar. Meselem:

Hojamşükür hanymyz,

Ýuwa-ýelmik nanymyz,

Ýuwa-ýelmik gurasa,

Niçik bor ahwalymyz!

1824-nji ýylyň nowruzynda ýola duşen çarwalar 10-15 günün içinde Sarahsa barýarlar. Soňra Hojamşükür ýanyna 5 sany ýaşulyny alyp, Eýran Sarahsynyň etek galasynyň 2-sine barýar, hal-ýagdaý soraşýar, bir ýyllykça ekmäge bugdaý tohumyny hem-de garyplar iýer ýaly bir ýyllyk gallany karz soraýar. Bularyň ýagdaýydy görüp, olar eker ýaly tohumlyk bugdaýy kömek diýip, iýmek üçin hem gallany karzyna berýärler. Hojamşüküriň dilewarlykdan, ugurtapyjylykdan, pähim-paýhaslylykdan, her hili syýasat-sypaýyçylykdan baş çykaryşyny gören halk oňa barha ysnyşýar.

Geçen zamanlardaky «Hywa argyşa gitsekmikäk ýada Tejende ýazlyk bugdaý eksekmikäk» diýen atalar sözüni ýatlap, daýhanlar ýazlyk gallany köp ekýärler. Ol hem iki ýarym aýdan bişip hasyl berýär. Eýranlylaryň kömegi bilen tekeler çörek bolçulygyna ýetýärler. Türkmenler olar bilen mallaryny däne we beýleki gerek zatlaryna çalyşýarlar. Şeýdip hem, halkyň gerdeninden açlyk-horluk howpy sowulýar. Goňşulary bilen has ysnyşykly gatnaşykda bolan tekeleriň hal-ýagdaýy barha gowulaşýar.

Parasatly Hojamşükür ýaşulular bilen maslahatlaşýar.

Olar belli-külli karara gelyärler. Sarahs hanlygyna derwaýys bolan nöker goşunyny döredýärler. Ol Baba onbegi ogly Garaoglan hanyň serkerdeligindäki Annaguly ýaglynyň ogly Oraz ýagly, Hajygaplaň Aýmet ogly, Nazar batyr, Kelhan kepele ýaly serdarlaryň, Mämmetweli – Kemine ýaly ylymly alymlaryň kömegi bilen öz garamagyndaky salpaýaklaryny, kese ýerden gelen ogry-jümrüleri pugta tutup, olaryň ellerinden mallaryny, zatlaryny alyp, hak eýelerine gowşurýar, ogrulary bolsa berk jezalandyrýar.

EýranhanlaryweraýatlaryHojamşüküriňaksakgallyk eden döwründe onuň parahatçylyk ugrunda tutanýerli iş alyp barşyndan hoşal bolýarlar. Maşat hany öz welaýatynyň Mary tarapynyň berk galaly ýaly parahat bolanyňa begenip, «Soňy gelsin, hernä, Hudaýym, şu wagt-a rejesi gaty gowy» diýip begenýär.

Sarahsda tekeler 3-4 ýylda gurplanýarlar. Uly bazar jaýyny gurýarlar. Hepdede bir gezek Eýran-Sarahs bazarynda bazarlaýarlar.

Emma başgalalarynyň hemmesiniň Sarahsa göçmän, şol ýerde galyp, soň-soňlar kowçum-kowçum bolup, Tejen derýasynyň boýlaryna, aýaklaryna, Ahal arkajyna tarap süýşenleriniň-de, şol zamanda Mary

türkmenleriniň-de Hywa hanyna garaşly bir beglik bolandygy bellidir.

Sarahsa baran tekeler barha baýlaşýarlar. Her bir kowumyň 30-40 süri dowary bolup, olary hançopanly uzak örülerde – Tejen derýasynyň ýokarsynda – Pulhatyn töwereklerinde, ondan hem aňyrrakda pisse tokaýlarynda – Agar, Çakmakly, Adamölen, Pynhan, Burkazgyrlan, Zülpükar, hatda Ýeroýlan sebitlerinde, şeýle hem Ýölöten we Mary çarwalary bilen çygyrdaş bolup bakýarlar, düme arpa-bugdaý ekýärler.

Hojamşükür teletinçilik, gönçülik, halyçylyk, keçeçilik, keşdeçilik ýaly gol hünärlerini, tebipçiligi, gylyç, hyrly ýasaýan demir ussaçylygyny, zergärçiligi, eýer-esbaplary, şaý-sepleri, öý we at esbaplaryny, abzallary ýasamak ýaly hünärmentçiligi üns berip ösdüripdir. Ol hemişe:

Her kimde ki hünär ýokdur,

Duşmanyna heder ýokdur –

diýip, Magtymgulynyň setirlerini tekrarlar eken. Hünäriň, ýaragyň bolmasa, duşmanyň önünde hiç hili garawyň bolmajakdygyny düşündirer eken. Şol döwürde aýdym-saz hem has ösüpdir. Aal bagşy, Weýran bagşy, Ezber bagşy ýaly ussatlar, Mollanepes, Dowan,

Töre ahun ýaly zehinler doglupdyr. Gyşyň başyndan tä aýagyna çenli köp myhmanly toýlar tutulypdyr, olaryň hersi üç güne çekipdir. Goý nobatyny bolsa hanyň ýaşululary hasaba alyp, öňünden belläpdirler.

Hojamşükür zamanynda uly medreseler bolmasada, Kemine şahyr ýaly oglan okadýanlar, «Mühteser» okanlar, hapyz çykan mollalar bolupdyr. «Üssün urugy boljak bolsaň, ylmy hem ösdürmeli» diýip, Hojamşükür bu meselä aýratyn ünsi çekýär.

Eýran-Owganystan ýurtlarynda Karaş atly halypasy bolam Gijen gyryk (gyryk – tiresi) ýaly okumyşlar hem bu ýere gelýär. Okuw işleri gowy ýola goýulýar. Emma soňky wagtda Tejen derýasynyň gaýra tarapynda Gury köwüň gapdallarynda tüm ýaly öý gazyp, agaç bilen üstüni basyryp. jan edinip, Gijen gyryk dagy ters okuwa başlanlar. Esasy mugallym Gijen bolan. Soň Eýrandan, Owganystandan, Hindistandan has sowatly mollalarda getirilýär. Şeýlelikde, olar gijelerine obalara aralaşyp, gelin-gyzlary jadylamak ýaly gabahat işlere ýüz urýarlar. Bu ýaramazlyk ýüze çykansoň, Garryçyrladaky Atajyk mollanyň kömegi bilen olaryň bir topary tutulýar, emma Gijen dagy gaçyp sypýar. Ele düşenleri öldürilýär. Bu ýagdaý Hojamşükür hana ýetýär. Ol:

– Aý, nätjek-dä, boljak iş bolupdyr – diýip, hiç hili tutaryk tapyp bilmeýär.

Hut şu wakadan soň Hojamşüküre halk arasynda gahar-gazap artýar: «Hojamşükür ýaşuly körlük etdi, Eýranyň we gaýry ýurtlaryň ters okan jadygöý mollalaryny getirip, olara ynandy, halkyny masgaraçylykda galdyrdy» diýşip tolgunyşyp başlaýarlar. Ýogsam, şol ters okanlary ýurda getiren Gijen gyryk dagy ahyryn. Şunlukda, «Ýüz ýagşy işi bir ýaman iş ýykar» diýlişi ýaly, biregne 30 ýyldan gowrak ýaşululyk edem parasatly Hojamşükür 1853-nji ýylda garryçyrlaly uly ylym agzamy, kethuda Atajyk mollanyň ýaşululygynda Sarahsda bolan uly mejlis-maslahatda çarwalaryň ar-namysyna deglenligi sebäpli hanlykdan aýrylýar. Bu ýygnaga Ahaldaky, gumdaky, Tejen ugrundaky we Sarahsdaky külli tekeleriň atly-abraýly adamlary gatnaşýar. Hojamşüküriň soňky ýyllardaky baş serdary hem oruntutary, öz ýegeni, Öwezduurdy batyryň ogly Gowşut hanlyga göterilýär. Hojamşükür bolsa baş geňeşdar – aksakgal edilip galdyrylýar.

Hojamşüküriň aýrylanyny eşiden Eýran hanlyklary tekeleriň üstüne alaman edip, olary dagytmagy maslahatlaşýarlar. Gowşut han bolsa gyssagly maslahat çagyryp, janpena üçin bir gala salmaklygyň gerekdigini

aýdýar. Ony makullaýarlar, emma Hojamşükür aksakgal welin garşy bolýar:

– Gala gerek дәл, galamyzyň bir gapdaly Eýran, beýleki gapdaly bolsa Owganystan, ýene bir gapdaly hem Buhara we Hywa hanlygydyr – diýýär.

Gowşut han bolsa Eýran hanlarynyň owalky lebizlerinden dünýändiglerini, olaryň indi alamançylyk etjekdiklerini aýdýar.

Onsoň kiçirek gala ýeri tutulyp, salnyp başlanýar. 1854-nji ýylda gala gurmak işini jäht tutup, tiz ýetişdirmegi niýet edýärler.

Gala salmak meselesinde Hojamşükür öz ýegeni Gowşut handan we beýleki ýaşululardan öýkeläp, özüne gulak asan kowumlary, ýagny 30-a golaý hojalyk bilen 1854-nji ýylda Tejen tarapa göçüp gaýdýar. Ertesi bu habary eşiden dessine Gowşut han molla-işanlary jemläp, olaryň ýanlaryna öz atly nökerlerinden adam goşup «Göçüň yzyndan ýetiň, töwella ediň-de, yzlaryna alyp gaýdyň, meniň haýyşymy hem aýdyň, emma gedemlik etmän, tekepbirlikli sözler aýtmaň, göwünlerine degmän!» – diýip tabşyrýar.

Töwellaçylar ertesi günortanlar häzirki Jojukly stansiýasynyň günbatar tarapynda olaryň yzyndan

ýetýär. Göçüň ýany bilen barýan ýaragly adamlar töwellaçylara «Göçüň ýanyna barmaň!» diýşip, azmly gygyrýarlar. Töwellaçylaryň arasynda Guwwat ýirik atly adam Garaoglan onbegini tanap, onuň bilen owaldan öçli, ozara duşmançylygy bolany üçin ony atýar. Emma töwellaçylar bu ýagdaýy görüp, Guwwat ýirigiň elinden tüpeňini alyp, oňa käýýäp, soňra çäre görjekdiklerini duýdurýarlar. Garaoglan han bolsa şol ýerde ölýär. Ony Jojukly stansiýasynyň günbatar tarapynda jaýlap, daşyna garym-haýat belgilerini edýärler.

Bularyň töwellalaryny alyp, göçüň köpüsi gaýdýar, emma Hojamşükür 3-4 hojalygynyň göç düýesini idip, Tejen tarapa gidýär.

Ol tokaý-jeňňellige öwrülen bir wagtky Annaguly ýaglynyň (Oraz ýaglynyň kakasy) köne galasyna barýar. Gündizine dym-dyrslyk, emma gijesine şagal-möjekleriň, gaplaňlaryň seslerinden zenzele turýan bu galada Hojamşüküriň maşgalalary uzak gijeler ýatman, bedre-tüňňürlerini şakyrdayşyp, daňlaryny zordan atyrypdyrlar, uzak gijeler aglaşyp çykypdyrlar. Şonda Hojamşükür: «...ýeri, meniňem elimden erkegiň owsaryny silkip alaga-da yzyna gidäýenlerinde näme bolardy? Menem dolanyp barardym-da...» diýip, ýalňyşyna düşünişip, gözünden ýaş dökýär. Soňra olar

ýola düşüp, Tejeniň aýagynda – Mamurda oturan çarwalaryňka barýar. Çagalaryny goýup, dörtýaşar bugurça münüp, Hywa rowana bolýar. Ol 12 günde Hywa hany Mädeminiň hanyňka ýetýär. Olar ozal agöýli türkmenleriniň arasyndakalar basdeşlik edişip işleşensoňlar bir-birlerini derrew tanaýarlar.

Hojamşükür Gowşut handan gala meselesinde närazylygyny aýdyp, öteräk käýinýär. Bu bolsa ozaldan yrsarap ýören Hywa hany Mädemine uly tutaryk bolýar.

Onuň goşun çekip bärlik ýöriş etjeginden bihabar Hojamşükür Tejen aýagyna gelip, Mamurda, Uçburçda, Kyrkguýuda ýaşaberyär. Ol Mädeminiň ýörişini eşidip, ony Mara gelende gabatlap, töwella barýar, emma netije bermeyär. Hojamşüküriň neberelerinden Pisek (Nurmyrat) batyr dagy Mädeminiň garşysyna söweşýerler. 1855-nji ýylda Hywa hany Mädeminiň goşuny ýeňilýär, şol uruşda Mädemini öldürilýär.

Soňra Gowşut hanyň baştutanlygynda Sarahsdan Mara göçülýär (1858). Mazaly ornaşansoňlar bolsa sarpaly adamlardan ybarat töwellaçylaryň tagallasy bilen Hojamşükür Tejenden Mara (1862) göçürilip getirilýär. Ol Wekilbazarda garyndaşlarynyň arasyda öz islegi boýunça ýurt tutunýar. Gowşut han dagy

Mädeminiň çozuşynda Hojamşüküriň günäsiniň ýokdugyny, onuň barybir tekeleriň üstüne ýöriş etjekdigini, bu ýagdaýa hut Mädeminiň özüniň mesliginiň, azgynlygynyň sebäpkärdigini halka giňden düşündirýärler hem-de Hojamşüküri öňki wezipesinde – aksakgallykda galdyrýarlar. Gowşut ömrüniň ahyryna çenli Hojamşüküriň maslahatyny diňläp, oňa uly hormat goýýar.

1878-nji ýylyň ahyrragynda Gowşut han öldürilenden soň, goja ýaşuly Hojamşükür ýene-de Tejene göçüp gelýär. Bir wagtky daýaw, bugdaýreňk, at ýüzli, ýiti gözli, agras, uzyn boýly, syratly, her bir sözi aýgyt-çözgütli, paýhasly Hojamşüküriň iri süňkbaşlary örän inçelip, küýkerip, gaty garrap, 90 ýaşynyň içinde wepat bolýar.

Hojamşükür baradaky esasy maglumatlar tejenli meşhur kyssaçy Suhanberdi Annagurban oglundan ýazylyp alyndy.

ÇOPAN KIR

Halk içinde Çopan kir ady bilen giňden tanalýan, utamyşyň matr tiresinden bolan Ulugberdi Tagan Gazan ogly 19-njy asyryň başlarynda, häzirki Garadaşayak diýlip atlandyrylýan Aşgabat etrabyňyň «TSSR-iň 40

ýyllygy» kolhozynda dünýä inipdir diýlip çaklanylýar.

Çopan kiriň (Ulugberdiniň) aňrasy şol döwürde belli şahsyýet bolan Garaja batyrdan gaýdýar. Garaja batyrdan Atamyrat batyr, ondanam Çopan kiriň kakasy Tagan Gazan gaýdýar. Tagan Gazandanam Atamyrat, Saryhan, Ulugberdi (Çopan kir), Suhanguly (alamana gidilende, serdar hökmünde iki paý alýanlygy üçin oňa il arasyda «Paýly» hem diýer ekenler), Nepes, Gole (Çopan kir baradaky gürrüňler olaryň is kiçi dogany Göleden gaýdýar) dagy önüpdür.

Ejesi – Oguldöwlet. Çopan kiriň birinji aýaly bokurdak tiresiniň garsak diýen şahasyndan (ady belli däl). Ikinji aýaly – Mäser. Mäseriň ejesi gyrnak bolan.

Birinji aýalyndan Annamuhamet diýen bir ogul bolýar. Ýöne ol on dört ýaşynda ýüregi ýarylyp ölýär.

Ikinji aýalyndan Mämmet batyr dogulýar, Mämmet batyryň ogly Ýazmuhammet batyr, Ýazmuhammet batyryň ogullary Meret bilen Durdy häzir Bäherden sebitinde ýaşaýar.

Çopan kir ömrüniň agramly bölegini Bäherden, Arçman sebitlerinde geçirensoň, ondan nyşan hökmünde gadymy Arçman obasynda «Çopan haýat» diýen ýer ady galypdyr. Şeýle hem Degirmen dagynyň

ileri ýüzünde «Çopan süren» diýilýän diň saklanyp galypdyr. Şonuň ýaly-da Bäherdende «Çopanyň kärizi» diýlen kärizem bar.

Çopan kir öz ýaşan döwründe il-ulusynyň arnamysy, ýurt abadançylygy ugrunda göreşip, hemişe halkyň goragynda bolup gelipdir. Aýdyşlaryna göre, Çopan kir ata çykyp, owazasy il içine ýaýrap ugrandan soň, türkmenler içden-daşdan salynýan salgytdan azat bolupdyrlar. Muny halk içinde şeýle bir rowaýata ýakyn gürrüň bilenem esaslandyrýarlar.

Çopan kir gijelerine şowür çekmegi, aw awlamagy öte gowy görer eken. Ynha, onsoň, günlerde bir gün ol obadan birnäçe gün ýitirim bolup, awdan dolanyp gelse, Hywa hanynyň dikmeleriniň birküç sanysy obadan salgyt ýygnap ýör diýýär. Çopan kirem muny görüp, gany depesine urýar-da, olardan: «Siz kim üçin salgyt ýygnaýarsyňyz?» diýip soraýar. Dikmelerem salgydyň Hywa hanynyňkydygyny aýdýarlar. Onda Çopan kirem: «Alan zatlaryňyzy gyluny gyşartman goýuň-da, özüňizem jähennem boluň. Hanyňyza-da baryp aýdyň, öwrülip Ahal etrabyna aýagyny sekäýse, edil gyzyny ýandyrar» diýýär.

Dikmeler elem-tas bolup baryşlaryna hana ýagdaýy

bolşy-bolşy ýaly aýdyp berýärler. Çopan kiriň öňem owazasyny eşidip ýörensoň, han onuň näjüre adamdygyny görermen bolup, derrew tekelere çapar ýollaýar. Hanyň çakylygyna öňdenem garaşyp ýatan tekeler çapar barandan, han çakylygyna üç bolup gidermen bolýarlar. Olaryň birinjisi-hä Baýly şahyr, ikinjisi Hanmämmed atalyk, üçünji edibem Çopan kiri ibermegi müwessa bilýärler.

Ýolda Çopan kir ýoldaşlaryna: «Sag-aman hanyň ýanyna girip bilseg-ä bize ölüm ýok. Ýöne ýolda bir zat etselerem, kysmatdakyny görübereris» diýip duýdurýar. Hanam öz gezeginde, ýanyndaky sypaýylaryna: «Men tekeleriň rejesini adaryn. Gördüm-ä bolarly bolsa, «Çay-çörek bilen hezzetläň» diýerin, onda zat diýmän, bolmasa-da «Sylag-serpaý ediň» diýerin. Şonda geliň-de, kellelerini eglemän alyň» diýip sargaýar.

Kesearkaçdan baranlar hana salam berip, köşge girýärler welin, han olara oturmagy mürehet edýär. Şonda Çopan kir göni hanyň gaşyna baryp, gylyjynyň baljagyny çalarak ýazdyrýar-da, onuň budundan ebşitläp tutup, göni garagyna seredip oturyberýär. Ine, onsoň, bular ondan-mundan gürrüň eden bolup, iň soňunda gürrüň şol salgytly meselä syrygdyrylýar. Şonda han Çopanyň «gyzyňy nädeýin» diýenini ýatlap:

«Hany, tekäniň içinde bize giýew bolanam bar diýdilerle, giýew haýsyňyz bolýarsyňyz?» diýýär. Çopan kirem ýene çalaja gylyjynyň baljagyny ýokarrak galdyrýar-da: «Han, şol giýew-ä biz bolmaly» diýýär. Han görse, Çopanyň rejesi geň däl diýýär. Sähel bir eýleş-beýleşlik bolsa, ýeke patyňy bermäni eşekden palan alança-da görjek däl. Şonuň üçinem ol sypaýylaryna: «Çaý-çörek bilen hezzetläň» diýip aýdýar.

Netijede, han gepde-sözde basylanson, Ahal myhmanlaryny hezzetläp yzyna ugradýar. Bu bolşy gören köşk emeldarlary: «A-how, han aga, bi nätdigiň boldy? Sen, näme, ol başbilmez tekeleri serpaý ýapmaga çagyrypmydyň?» diýýärler. Onda hanam: «Olaryň bir-ä (Baýly şahyr) iki dünýänisem hasabyny alan okumyş adam. Onuň üçin o dünýe, bu dünýe müşgil zat ýok. Ikinjisem (Hanmämmed atalyk) bir dilli tüýdük. Onuň sözünde-de hiç hili hata-da ýok, bihal zadam. Göni başyny alaymasaň, gepleşeň-ä, oňa-da o dünýe, bu dünýe ölüm ýok. Üçünjisem bir tulum gan. Onuňam haçan ýaryljagy belli däl. Bardy-geldi ýarylaýsa-da, ilkinji gan meniň ustume syçrajak. Onsoň men ölenimden soňam, näme bolamda näme» diýen. Ýöne onda-da hanyň emeldarlary: «Ýok, beýdip, ol gär tekeleri aman sypdyryp bolmaz. Häzir olary şeýdip

sypdyryp goýbersek, olaryň dişinde et galar. Onsoň olar öz ýurdundaka giýew bolýan bolsalar, indi gelip giýew bolmanam ýaltanmazlar» diýýärler. Onda hanam: «O zeýilli bolsa, özüňiz görüň» diýýär.

Ýöne Çopan kir dagam hanyň bu piriminden habarly bolansoňlar, öňki gaýdýan ýollaryny üýtgedip, başga ýol bilen sag-aman türkmen iline gowuşýarlar. Aýdyşlaryna görä, şondan son Hywa hany Çopanyň demi düşýän ýere salgyt salmandyr diýýärler.

Şeýle hem Çopan kir, ençeme söweşlere gatnaşyp, öz ýürekliligi hemem dogumlylygy bilen il içinde «dogumda tekäniň soňky sarkyndysy» diýen bahany hem alypdyr.

Çopan kiriň başga-da il-ulusy üçin serden geçip, gylyç dişlänligi hakynda aýdylýan gürrüňler juda kän. Munuň hakykatdanam şeýledigi Abdysetdar Kazynyň «Jeňnamasynda» hem şeýle setirler bilen taryp edilýär:

Sag ýanyndan gelip Çopan kir hanyň,

Aždar dek demine dartar duşmanyn.

Çopan kir Gökdepe galasynyň synmazynys önüsyraşy Germaw galasynda duşman elinden dünýeden gaýdypdyr diýlip çaklanylýar. Bu babatda il içinde şeýle

gürrüňem bar.

Çopan agyr ýaradan hem-de ogly Annamuhammediň ölüminden soň, uzak wagtlap aýňalyp bilmän gezýär. Birnäçe wagtlap sus bolup gezenden soň, bir gün Germaw galasyna sary alamana gidermen bolup, ýola çykýarlar welin, onuň aty ömründe etmeýänini edip, düz ýerde büdräýýär. Çopanyň şonda birhili göwnüne güman gidýär. Emma onda-da töweregine syr bermän, atyny sürüberýär welin, gara daglaryň dereleriniň arasynda Nepesdurdy işan diýilýän bir agzy dogaly, halatly adam onuň ýoluny kesip: «Batyr, sen şu gün ýoluňdan gaýt. Men öten agşam erbet düşýä gördüm» diýýär. Onda Çopan kirem: «Işan aga, ajal bilen sebäbiň arasy näçe bolar?» diýýär. O-da: «Bolaýsa, bir aý, kyrk gün çemesi bolar» diýip, jogap berýär. Onda Çopanam: «Meniňem şu gün süňňüm bir zat syzýan ýaly. Ajaldan gaçyp, gutulyp bolmaz, Goý, hamana, şol kyrk günem bolmadyk eken-dä» diýip, atyny öňe sürüberýär.

Düşý hakykatdanam oraşan çykýar. Şol söweşde Çopan dagynyň edeni tersine bolýar. Soňabaka bilmezlikdenmi ýa ozal Hudaýyň buýrugymy-nämemi olar biri-birine sanjyp ugraýarlar. Netijede, şo gezek Germaw galasyna alamana gidenleriň içinden ýalňyz bir adam yzyna dolanýar.

Şeýdibem, Çopanyň mazary gara daglaryň arasynda galýar. Onuň öz topragynda bolsa mazaryna derek il içine bir bent goşgy ýaýraýar.

Çopan batyr halkyň hany,

Germawda döküldi gany,

Köp gyryldy adam sany,

.....

Şol gün haýsy aýam bolsa, bir aýyň ýigrimi biri eken. Şondan bärem il-ulusy şo günü – Çopan çapylan günü, bisähet gün diýip, öz ýatlarynda berk saklap, şol gün hiç bir zady nekirt etmeýärler. Häzirem Çopan kiriň nebereleri şo däbi pugta saklap ýöredip gelýärler.

EZIZ HAN

1919-njy ýylyň ýazynda akgwardiýaçylar Eziz han Çapykogluny atmak üçin Krasnowodskiniň gyrakçetine çykarýarlar. «Ýüregimden atyň! – ol barmagy bilen kükregini görkezýär hem-de: – Ýöne musulmançylyga laýyk edip jaýlaň!» diýip, han olardan towakga edýär. Eziz hanyň özüni şeýle mert alyp barşyna hatda onuň jellatlary-da haýran galýarlar.

Eziz han kim bolupdyr? Ol okuw kitaplarynda,

edebi eserlerde, kinoda, teatrda häzirki döwre çenli «galtaman», «milletçi», öz halkynyň duşmany hökmünde düşündirilip gelindi. Dogry, ol öz ýaşan zamanasy ýaly gapma-garşylykly şahsyýetdi. «Kim biziň bilen bolmasa, onda ol bize garşydyr» diýen ýörelgä eýerilýän ýowuz döwrüň perzendidi.

Çapyk (Gurbanmämmed) serdaryň ogly Eziz 1887-nji ýylda Ahalyň Herrikgala obasynda dogulýar. Çapyk serdar utamyş tiresiniň bagşy-miriş taýpasyndan bolup, alamançylaryň ýolbaşçysy hökmünde tanalypdyr. Eziz hanyň atasy Nepes Kuwwat hem ýaşlyk döwründe alamançylyk edipdir. Hatda ol üç ýyllap gyzyldaşlarda ýesirlikde hem bolupdyr. Eziz hanyň kakasy bilen atasy Gökdepe galasynyň goralysyna işjeň gatnaşypdyrlar. Çapyk serdar kellesindäki we ýüzündäki alty sany ýara yzynyň ikisini Gökdepe urşunda alypdyr.

Garyp düşen Çapyk serdar 1917-nji ýylda aýaly Ogulgerek, ogullary Salyh, Kasymguly hem-de Eziz bilen bilelikde Ahaldan Tejeniň Agalaň obasyna göçüp barýar we daýhançylyk bilen meşgul bolýar.

Birinji jahan urşunda türkmenleri goşuna çagyrmadyk patyşa hökümeti birdenkä erkek adamlary tyl işlerine çekmek barada perman berýär. Tejeniň

daýhanlary mirap Eziz Çapygyň başda durmagynda päleçilik üçin toplanylan adamlaryň ugradylmagyna päsgelçilik beripdirler, ýaragly topalaň turzupdyrlar. Hökümet topalaňy basyp ýatyrmak üçin olaryň üstüne jeza beriji otrýady sürýär. Eziz han özüniň has wepaly adamlary bilen birlikde ilki Tejeniniň aşak taraplarynda gizlenýär, soň bolsa Eýrana, ondan hem Owganystana gidýär. Fewral rewolýusiýasyndan soň Eziz han Tejene gaýdyp gelýär. Türküstanyň ähli ýerinde bolşy ýaly bu ýerde hem iki häkimiýetlilik höküm sürýärdi, garakçylyk, ogrulyk barha artýardy, açlyk abanyp gelýärdi.

Tire aksakgallary, mollalar, baýlar, daýhanlar Tejen ilatynyň geňesinde Eziz handan nökerlere ýolbaşçylyk etmegi haýyş edýärler. Jemi elli sany atly nöker oňa tabşyrylýar. Eziz han tiz wagtda talaňçylygyň tepbedini okap, baýlaryň artykmaç gallasyny elinden alyp, daýhanlara paylaýar. Garamaýak halk şundan soň Eziz hanyň töweregine has pugta jebisleşip başlaýar. Halk Eziz hamy Tejen deputatlar Soweti bilen goşulyşan wolost ispolnitel komitetinin başlyklygyna hem saýlaýar.

Oktýabrdan soň Eziz han Sowetleriň tarapyna geçýär. Sowetler Eziz hanyň nökerlerini ýaraglandyrandan soň olaryd bir bölegi Türküstan hökümetini goramak

üçin Daşkende, beýleki bölegi bolsa A. I. Dutowyň ak kazaklaryna garşy söweşmek üçin fronta iberilýär. 1918-nji ýylyň iýulynda Zakaspide es-erleriň we menşewikleriň pitnesi bolup, ol Sowet häkimiýetiniň ýykylmagyna we Türkmenistanyň inlis interwentleri tarapyndan eýelenilmegine getiripdir. Şoliýulgünlerinde Eziz hanyň fronta we Daşkende iberilen nökerleri ýaragsyzlandyrylypdyr. Komissarlarda ynamsyzlyk hem şübhe döreden pitne türkmen jigitleriniň Türküstan hökümetiniň gullugynda bolup-bolmazlygynyň-da ykbalyny çözen bolmaga çemeli. Özüne edilen bu ynamsyzlygyň Eziz hanyň Sowet häkimiýetine bolan gatnaşygyna täsir etmän durmajakdygy tebigy zatdyr. Şeýlelikde, Eziz han pitneçileriň tarapyna geçýär we milli akgwardiýaçy güýçleriň komanduýuşisi bolan Oraz serdaryň ýolbaşçylygynda gulluk edýär. Ýöne ol hiç kimiň buýrugyny ýerine ýetirmeýär, hiç kime boýun synmaýar.

Oraz serdaryň ilatyň elinden gallasyny hem beýleki azyk önümlerini alýandygyna göz ýetirenden soň, Eziz han onuň bilen tersleşip, ol nökerlerini akgwardiýaçylaryň bolýan ýerinden aýyrýar we Agalaňa çekilýär. Şol ýerde onuň öňden tygşytlap goýan ep-esli bugdaýy bar eken.

Bu iki serdaryň arasyndaky jetligiň soňunyň duşmançylyga ýazmagynyň düýp sebäbi häkimiýet ugrundaky göreşdi. Tejen hem Merw oazisinde öz hanlygyny döretmäge çalyşýan Eziz han türkmen topragyna özüniň hökümdar bolmagyny arzuw edip ýören Oraz serdaryň garamagynda gulluk etmek islemändir.

Eziz han Tejen oazisinde öz häkimiýetini berkarar edenden soň, häkimiýetleriň buýruklaryna garamazdan, Tejenden galla äkidilmegini gadagan edipdir, salgyt hem gümrük ýygymyny ýygnadypdyr, geljekki hasylyň aladasyny edip, ekiş, gazy-haşar işleri bilen meşgullanypdyr. Tejenlileriň adamçylyk mertebesini özüçe goramagy başarypdyr, gerek bolanda juda zabun daramakdan hem gaýtmandyr. Eziz han ýerli baýlardan bolan duşmanlarynyň köpüsini tussag edipdir. Olaryň birnäçesini öldüripdir, birnäçesiniň hununy talap edipdir. Tejen hanynyň «eden-etdiligi» hökümetiň we aklar armiýasynyň komandowaniýesiniň gaty gaharyny getiripdir. Emma Eziz han her näme-de bolsa öz ýolundan dänmändir. Ol gallany öz halky üçin gorap saklamakda örän tutanýerlilik görkezipdir. Hatda Agalaňy basyp almak üçin ilki gyzyllaryň, soňra aklaryň çözüşyndaky ýaly gandöküşikler hem ony raýyndan

gaýtaryp bilmändir.

Daýhanlaryň serdary hökmünde ykrar edilen Eziz hanyň kakabaşlygyna, hüý-häsiýetine düşünmek hem-de onuň edýän hereketlerini düşündirmek üçin türkmen halkynyň geçmiş taryhyny oňat bilmek gerek. Onuň ýaşan döwründe heniz patyşa goşunlarynyň basybalyjylykly çozuşlary netijesinde Gökdepede dökülen nähak ganlar halkyň aňyndan çykyşmandy. Eziz han türkmenleriň 1916-njy ýyldaky gozgalaňyny patyşa goşunlarynyň gana gark edenini gözi bilen görüpdi. Kolonial süteme sezewar edilen türkmen daýhanlarynyň aňynda ruslaryň hemmesine bolan ynamсызлык pugta ornaşypdy, her bir rus adamsyna eziji hökmünde garalýardy. Eziz hanyň esasan, öňki patyşa çinowniklerinden, ofiserlerinden, köne administrasiýanyň baştutanlaryndan ybarat bolan Aşgabat hökümeti bilen gatnaşygy hem şeýle ruhda ýola goýlupdy. Şonuň bilen birlikde wekilleriniň agramly bölegi köne endik boýunça türkmenlere ynam etmeýän ýa-da olara ulumsylyk bilen garaýan ruslardan ybarat bolan Sowet häkimiýetine hem Eziz hanyň nä derejede ynanandygyny aýtmak kyn. Eziz han bir zada anyk göz ýetiripdir: Sowetleriň barlygynda, oňa hanlyk ýetdirjek dälidi. Dogry, Aşgabat hökümeti

Eziz hanyň halk arasyndaky abraýynyň uludygyny göz önünde tutup, ilkibadalar oňa päsgel bermän, gaýtam ýalynjaňlyk hem edipdi. Elbetde, «ýeke-täk we bitewi Russiýanyň» dikeldilmegi hakyndaky monarhik ideýany kalbynda besleýän A. I. Denikin hem Zakaspiniň «özbaşdaklygyna» ýol berip biljek däldi. Bu ýagdaýlara göz ýetirenden soň, Eziz han her näme-de bolsa Sowetleriň tarapyna geçmegi dogry tapýar we öz maksadyny Sowet häkimiýetine ýetirmek üçin ýörite adam iberýär. Ýöne ol gijä galtpdy – Eziz hanyň takdyry eýýäm çözülipdi. Akgwardiýaçylar inlisleriň ýakyndan kömek etmekleri netijesinde Eziz hany tussag edýärler hem-de ony «galtaman» hökmünde garalap atýarlar.

Eziz han şahsy durmuşynda nähili adam bolupdyr? Ol dine ynanyan adam hökmünde ähli dini däp-dessurlary pugta berjaý edipdir, arakdan, neşeden arassa bolupdyr. Onuň dört sany aýaly bolup, şolardan başga göz gyzdymandyr. Birinji aýaly Orazdursun Hajymuhammet atly ogluny dogrup, ýaş üstünden ýogalypdyr. Ikinji aýaly Ogulnäzik bolsa agasy Kasymguly ölendenden soň oňa dakylpdyr. Ondan Ogulabat atly gyz we Eziz han ýogalandan dört aý geçensoň, Döwranmuhammet atly ogul bolýar. Daýhanlar serdary nähak atylp öldürilenden ýarym ýyl geçensoň bolsa

üçünji aýaly Aýnabatdan Amanmuhammet (Hommat) dünýä inýär. Tussag edilmeziniň öň ýanynda öýlenen, asly maryly iň ýaş dördünji aýaly Aknázikden bolsa nesil galmandyr. Serdar ölenden soň Eziz hanyň agasy Salyh Aknázigi Mara – atasy öýüne äkidipdir.

37-nji ýylyň tutha-tutlygy Eziz hanyň çagalaryndan, hatda onuň doganlarynyň agtyklaryndan hem sowlup geçmändir. Serdaryň ogullarynyň üçüsi-de, ýedi ýaşyndaka gören kakasynyň keşbi çala ýadyna düşýän Hajymuhammet-de, hatda kakasyny görmedik, ol ýogalandan soň dünýä inen Döwranmuhammetdir Amanmuhammet-de (Hommat) gözenegiň aňyrsyna düşmeli boldy. Hajymuhammet bilen Amanmuhammet on ýyla ýakyn tussaglykda bolup, sag-aman öýlerine dolanyp gelipdirler, Döwranmuhammet bolsa şol ýerde aradan çykypdyr. Eziz hanyň agasy Salyh Çapyk hem öz gyzy Amangözel (ýazyjy Baba Japarowyň aýaly) bilen birlikde sürgün edilýär we şol ýerde ýogalýar.

Takdyr diňe Eziz hanyň ýaňy-ýaňylara çenli Aşgabat etrabyynyň «Akdaşayak» (öňki «Sosializm») kolhozynda ýaşan ýalňyz gyzy Ogulabady tutha-tutluklardan aman saklapdyr, Muňa-da onuň durmuşa çykyp, familiýasyny üýtgetmegi sebäp bolupdyr. Eziz hanyň iň kiçi ogly Amanmuhammet (Hommat) häzir Owadandepede

sag-aman ýaşap ýör. Häzir Eziz hanyň agtyk-çowluklary dogduk obasy Herrikgalada, Ýasmansalyk obasynda, Aşgabatda we Türkmenistanyň beýleki ýerlerinde ýaşaýarlar.

ÝUSUP HAN

Ahal we Mary tekeleriniň hany hasaplanylýan Nurberdi hanyň Marydaky aýalyndan – Güljemal handan bolan ogly. Ol, takmynan, 1863–65-nji ýyllarda doglup, 1920-nji ýyllarda hem aradan çykypdyr. Gowşut han bilen Nurberdi han aradan çykandan soň, Ýusup han maryly tekeleriň arasynda esasy hanlaryň biri bolýar. Ol 1884-nji ýylyň ýanwarynda Güljemal hanyň başyny başlamagy bilen çagyrylan Mary hanlarynyň geňeşiniň esasy guramaçylarynyd biri bolýar hem-de Mary tekeleriniň wekil toparynyň hany hökmünde oňa işjeňlik bilen gatnaşýar. Bu halk ýygnağynyň gelen netijesi esasynda Ýusup han Marynyň ähli hanlary bilen bir hatarda Aşgabada wekil bolup gelýär. Taryhy maglumatlarda aýdylyşyna göre, Aşgabada gelen wekilleriniň hatarynda esasy hanlaryň dördüsi, urug-tire hanlarynyň ýigrimi dördüsi bolupdyr. Bu ýerde Ýusup han Marynyň esasy hanlarynyň biri hökmünde çykyş edip, Mary tekeleriniň Orsyýetiň raýatlygyna

geçýändigini Zakaspi oblastynyň naçalnigi general Komarowa habar berýärh. Soňra Ýusup han general Komarow bilen gepleşik geçirmek üçin bir aýa golaý Aşgabatda bolýar.

Mary töwerekleri Orsyýete mejbury birikdirilenden soň, patyşa hökümeti Ýusup hana ofiserlik çinini, uly möçberde ýer-suw peşgeş berýär. Türkmenistan Orsyýetiň koloniýasyna öwrülenden soň, Ýusup han patyşa hökümeti bilen hyzmatdaşlyk edip, ýakyn aragatnaşyk saklapdyr. Ol Marynyň esasy hanlarynyň biri hökmünde iki gezek Sankt-Peterburga gidip, patyşa köşgünde myhmançylykda bolupdyr.

ÝAGŞYMUHAMMET HAN

Ýagşymuhammet han (Ýagşymämmet han) 1806-njy ýylda eneden bolýar. Ol Kaspiniň kenarynda ýaşan türkmenleriň görnükli syýasy we jemgyýetçilik işgäri bolupdyr. Kyýat hanyň uly ogly bolan Ýagşymuhammet han ýetginjeklik ýyllaryndan başlap Kaspi deňziniň gündogar kenarlaryna gelen rus ekspedisiýalarynyň işine gatnaşýar, 1819-njy ýylyň aýagynda N. N. Murawýow bilen Kawkaza gidip, Tbilisidäki aziýalylar üçin ýörite açylan gimnaziýa okuwa girýär. Rus dilinde

geplemegi, ýazmagy öwr

enip 1821-nji ýylda watanyňa dolanyp gelýär. Ol bütin ömrüni öz atasy Kyýat han bilen bilelikde rus-türkmen aragatnaşyklaryny, aýratyn-da söwda gatnaşyklaryny ösdürmäge bagyşlaýar.

1836-njy ýylda G. S. Kareliniň ekspedisiýasynyň işine işeňňir gatnaşyp, oňa kömek berýär. Astrahandan Bakuwdan gelýän rus söwdagärleri bilen deňizde we kenarda giň söwda gatnaşyklaryny ýola goýýar, balyk tutýan, duzlaýan, işbil, ýelim taýýarlaýan, nebit, nebitdakyl, duz gazyp alýan promyselleri gurýar. Ýagşymuhammet han öz döwrüniň in gurply söwdagärleri bilen bäsleşik edýär. Kaspi kenarlarynyň balyk, nebit, duz baýlyklarynyň egsilmez zapaslary ugrundaky aldym-berdimli göreş hem-de eýranly täjirleriň guran pirimi netijesinde 1842-nji ýylyň iýulynda Ýagşymuhammet han rus flotunyň ofiseri E. W. Putýatin tarapyndan tussag edilýär.

Ýagşymuhammet dürli ýerlere arza bilen ýüz tutýar. Ýöne onuň arzalaryna seredilmeyändigini sebäpli, ol Kawkazyň ýerli häkimlerini günäkärläp, 1843-nji ýylyň 22-nji oktýabrynda Tbilisi türmesinden gös-göni rus patyşasy Nikolai I adyna arza iberýär. Ol öz arzasynda

atasynyň otuz ýyllap A. P. Ýermolow, I. Paskewiç, G. W. Rozen B. Golowin ýaly generallar arkaly, Orsyýet bilen dostlukly aragatnaşyk saklandygy we kän hyzmatlar bitirendigi, emma indi özüniň adalatsyzlyga we betbagtçylyga sezewar bolandygy barada ýazýar.

Ýagşymuhammet han arzasynyň dowamynda iki oglunyň özüne girew goýulmagyny we beýleki bir oglunyň bolsa okuwa ýerleşdirilmegini, özüniň hem watanyna goýberilmegini haýyş edýär.

1844-nji ýylyň 17-nji oktyabrynda inisi Kadyrmämmet onuň üç ogluny alyp gelýär. Hiç hili netije çykmansoň, Kadyrmämmet 1845-nji ýylyň ýanwarynda yzyna gaýdýar. Şol ýylyň fewralynda Ýagşymuhammedi ogullary bilen bilelikde Sankt-Peterburga ugradýarlar, ýolda ony Woronež türmesinde goýýarlar. Ol Woronež türmesinde ýatan ýerinde hem arza üstüne arza ýazýar. Ýagşymuhammet Sankt-Peterburgdaky dworýan polkunda okaýan ogullarynyň üsti bilen Nikolaý I goşgy bilen ýazylan arza iberýär, polk senzurasy bu arzany saklap, bir tatar adama rus diline terjime etdirýär, ýöne arza patyşa gowuşmaýar. Arzanyň rusça terjimesi 1882-nji ýylyň martynda «Russkaýa starina» žurnalynda çap edilipdir.

Ýagşymuhammet türmede ýedi ýyl ýatýar, şol ýyllarda onuň arza ýazmadyk ýeri galmaýar.

1845-48-nji ýyllarda patyşa häkimleriniň arasynda Ýagşymuhammet hany türmeden boşatmak hakynda hat alşylypdyr. Kansler K. W. Nesselrode maglumatlaryň käbirini anyklandan soň Ýagşymuhammet hany türmeden boşatmak barada patyşadan haýyş etjekdigini aýdýar. Hatda 1848-nji ýylyň aprelinde Russiýanyň Eýrandaky baş ilçileri Medem we Dýugamel Ýagşymuhammet hanyň öz ogullarynyň birini girew goýmak şerti bilen boşamagynyň ahmaldygyny aýdýarlar.

Şeýlelik bilen, Ýagşymuhammet hany azat etmek, türmeden boşatmak meselesi başa barmaýar. 1849-njy ýylyň 16-ijy iýulynda Ýagşymuhammet han aýralygyň, ýekeligiň, gam-gussanyň, watany küýsemegiň derdinden hem-de patyşa häkimiýetiniň zulumyna çydap bilmän, gümürtik ýagdaýda, 43 ýaşynyň içinde Woronež guberniýasynyň türmesinde ölýär. Onuň goşgularynyň asyl nusgasy heniz tapylanok, bölekleri bolsa Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Golýazmalar fondunda saklanylýar.